

**'רכבת מקזבלנקה למושב או לאזור פיתוח'
קליטת העולים מצפון אפריקה ואכלוס הפריפריה בישראל
בשנים 1954–1956**

אבי פיקאר

מחקרים שעסקו בפער העדתי הבחינו בעיקר בין שתי קבוצות: יוצאי אמריקה אירופה ויוצאי אסיה אפריקה. כיום ישנם יותר מחקרים שמפלחים את הקבוצה של המזרחים לשניים: יוצאי אסיה ויוצאי אפריקה. במרבית המחקרים האלה מתברר שמקומם של העולים מארצות אפריקה במדרג החברתי נמוך ממקומם של העולים מארצות אסיה. כך הדבר בתחום הבעלות על הדיור¹ ובתחום ההשכלה הגבוהה² וגם מסלולי הניעות הפוליטית שונים בין שתי הקבוצות.³ כיצד קרה שיוצאי תימן ועיראק, שנבדלו אלו מאלו בתחומים שונים, כגון בקרבתם לתרבות המערב ובהשכלתם הפורמלית, הגיעו להישגים דומים; כיצד יהודים מהעיר תוניס ויושבי כפרים בהרי האטלס נמצאים באותו מצב? השפעתם המועטה של תנאי ארץ המוצא על ההישגים הנוכחיים של העולים מעלה את כובד משקלה של מדיניות העלייה והקליטה השונה שנקטו ממשלות ישראל כלפי יהודי צפון אפריקה.⁴

1. י' אלמלך ונ' לויין-אפשטיין, 'הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי שוויון אתני', מגמות, לט, 3 (1998) [להלן: אלמלך ואפשטיין, 'הגירה ושיכון'], עמ' 243-269.
2. ס' בולוטיין-צ'אצ'אשווילי, י' שביט וח' איילון, 'התרחבות ההשכלה הגבוהה והשלכותיה הריבודיות בישראל: 1980-1996', סוציולוגיה ישראלית, ד, 2 (2002), עמ' 332.
3. ל' גרינברג, פעילי ציבור בשלטון המקומי ובהסדרות – המימד העדתי, ירושלים 1989.
4. מדיניות הקליטה של הממשלה והסוכנות אינה ההסבר היחיד לפערים הנצפים בקרב בני הדור השני והשלישי לעלייה. מחקרים אחרים עסקו בנתוני יסוד של העולים (ראו למשל: ר' בריינסקי 'המרוקאים – רקע הבעייה', מולד, יז (תשי"ט), עמ' 247-251) בחלוקת העבודה (S. Spilerman and J. Habib, 'Development Towns in Israel: The Role of Community in Creating Ethnic Disparities in Labor Force Characteristics', *American Journal of Sociology*, 81/4 (JAN 1976) [hence: Spilerman and Habib, 'Development Towns in Israel'], pp. 781-812) יוצאי צפון אפריקה (ראו: מ' ליסק, 'דימויי עולים – סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה', קתדרה, 43 [ניסן תשמ"ז], עמ' 127-128; י' צור, 'אימת הקרנבל – "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, 19 [2000] [להלן: צור, 'אימת הקרנבל'], עמ' 126-164), במדיניות החינוך (ראו: ש' סברסקי, החינוך בישראל – מחזו המסלולים הנפרדים, תל אביב, 1990; י' יונה וי

התיישבות ופיזור האוכלוסייה

החזקת קרקעות בארץ ישראל היתה אחת המטרות של התנועה הציונית מראשיתה. לפני הקמת המדינה התבצעה משימה זו על ידי קניית קרקעות ועל ידי הקמת יישובים חקלאיים. השיקול העיקרי שהגביל פריסה זו היה היעדר זמינות של הקרקע עקב הגבלת יכולת הקנייה מסיבות פוליטיות ומשיקולי ביטחון (בייחוד מ'1936). כוח אדם למשימה זו לא היה חסר. שיעור הצעירים ביישוב היה גדול, ובלטה בו הנורמה של הירתמות למשימות לאומיות והליכה להתיישבות, ומכאן שהוא העמיד די כוח אדם להקמת יישובים. למרות הדימוי הקיים, בסוף תקופת המנדט היה רוב היישוב היהודי עירוני (84%).⁵

עם קום המדינה חל שינוי ביחס שבין צורכי ההתיישבות לזמינות המועמדים לה. הקרקע להתיישבות כמעט לא היתה מוגבלת. השטח המצומצם שהיה בבעלות יהודית עד 1948 גדל פי עשרה. למרות הריבונות, נחיצותה של ההתיישבות בכל חלקי הארץ לא פחתה. על היעדים הישנים של ההתיישבות נוספו כעת יעדים חדשים – מדיניים, ביטחוניים וכלכליים. מבחינה מדינית נועדה ההתיישבות לסכל את תביעת האו"ם לנסיגת צה"ל מהשטחים שלא נכללו בתחומי המדינה היהודית בהחלטת החלוקה. היישובים החדשים נועדו גם לטרפד את התביעה להחזיר את הפלסטיים הפלסטינים לשטחים שעזבו. מבחינה ביטחונית, נקודות ההתיישבות נתפסו כמי שעצרו את צבאות ערב הפולשים בחודשים מאי-יוני 1948. יישובים, בייחוד לאורך הגבולות החדשים, היו אמורים למנוע התקדמות צבאות אויב בזמן מלחמה ולמנוע הסתננות בזמן שגרה.

השיקול הכלכלי להרחבת ההתיישבות נבע מהתפיסה שהחקלאות היא ענף הייצור העיקרי בארץ. בתקופת המנדט סיפקו הכפרים הערביים חלק לא מבוטל מהתוצרת הזאת, ועם הקמת המדינה נוצר בה מחסור והיה צורך בהגברת הייצור כדי להימנע מתלות מוחלטת בייבוא. בהקמת יישובים חדשים ראו פתרון גם לסוגיה זו.⁶ מלבד כל הגורמים האלה, ההתיישבות נבעה מתפיסה אידאולוגית. ההתיישבות החקלאית נתפסה כשיאה של המהפכה הציונית. בהתיישבות החקלאית התגלמו ערכי הפרודוקטיביות, הקולקטיביות, הסוציאליזם (בהתיישבות שיתופית) והביטחון (בספר).

ספורטא, 'החינוך הקדם מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל', בתוך: ח' חבר, 'י שנהב ופ' מוצפי-הלר (עורכים), מזרחים בישראל, תל אביב 2002, עמ' 68-104), ובמקומה ובתפקידה של התרבות בסוגיות של ריבוד (ראו למשל: א' כהן, המרוקאים – הנגטיב של האשכנזים, תל אביב 2002 [להלן: כהן, המרוקאים]; א' פיקאר, 'רב תרבותיות, הדרך לכור היתוך חדש', מפנה, 34 (יולי 2001), עמ' 11-17).

5. מ' סיקרון, 'העלייה ההמונית – ממדיה, מאפייניה והשפעותיה', בתוך: מ' נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952 (עידן, 8), ירושלים תשמ"ז [להלן: סיקרון, 'העלייה ההמונית'], עמ' 47.

6. ר' וייץ וא' רוקח, 'העלייה ההמונית ומפעל ההתיישבות החקלאית', שם, עמ' 55; נ' לוטן, 'מדיניות הקליטה של העלייה הצפון אפריקנית בהתיישבות, נוכח הדה-קולוניזציה במרוקו ובתוניסיה 1954-1956', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 1995 [להלן: לוטן, 'מדיניות'], עמ' 43; הסוכנות היהודית – מחלקת הקליטה, 11 שנות קליטה, תל אביב 1959 [להלן: 11 שנות קליטה], עמ' 56.

בפריסת האוכלוסייה במרחב התבטאו שני קטבים של סוגי יישובים. מצד אחד ערים גדולות ואזורים צפופים, ומצד אחר יישובים קטנים ומבודדים. בפריסה זו היה חסר דרג של ערים קטנות ובינוניות. בשל פריסתה המקוטבת של האוכלוסייה במרחב – בקום המדינה יותר מ־40% התגוררו בתל אביב⁷ ו־82% הצטופפו ברצועת החוף⁸ – התעוררה בעיה ביטחונית וגאופוליטית.⁹ במדינות אירופיות ותיקות התגוררו בין 60% ל־80% מהאוכלוסייה הלא חקלאית בכפרים ובערים קטנות. במדינות הגירה (כמו ארגנטינה ואוסטרליה) התגוררו בכפרים ובערים קטנות כ־40% עד 50% מהאוכלוסייה. ביישוב היהודי בארץ ישראל התגוררו 18% מהאוכלוסייה הלא חקלאית בכפרים ובערים קטנות. גם שיעור האוכלוסייה החקלאית היה נמוך, 14%. 70% מהאוכלוסייה התגוררו בשלוש הערים הגדולות, תל אביב, חיפה וירושלים.¹⁰ בשל ריכוז האוכלוסייה נעשה אזור המרכז פגיע במיוחד, והיה חשש שידרו רמת הבריאות ואיכות החיים ויעלו יוקר הדיור והשירותים.¹¹ מסיבה זו וגם כדי לאפשר לנקודות היישוב המרוחקות, שכאמור במלחמת העצמאות נוכחו הכול בחינויותן, לשרוד ולא להישאר מבודדות. היה צורך בפיוור אוכלוסייה מתוכנן.

התכנון הריכוזי לפיוור האוכלוסייה נשען על גישות שרווחו באותה תקופה בעולם.¹² הרעיונות השונים של תכנון המדינה ושל פיוור אוכלוסייתה קדמו להקמת המדינה. הם היו לא רק מענה ל’עלייה ההמונית’.¹³ אדריכלים ומתכננים עסקו בהם בהרחבה בדיונים בקבוצה שקראה לעצמה ‘החוג לרפורמה התיישבותית’ ופעלה בארץ מינואר 1948.¹⁴ הדגם המועדף, הדגם ההיררכי של קריסטלר, הדגיש את חשיבותן של עיירות קטנות ובינוניות כגורמים מתווכים בין היישוב החקלאי הבודד לעיר הגדולה. את ההיררכיה הזו, פרי התפתחות

7. סיקרון, ‘העלייה ההמונית’, עמ’ 47.
8. א’ שרון, תכנון פיסת לישראל, תל אביב 1951 [להלן: שרון, תכנון], עמ’ 5.
9. ג’ ליפשיץ, ‘העלייה של שנות ה־50 כרקע להיווצרות הפער הבין אזורי בישראל’, אופקים בגיאוגרפיה, 12-11 (1984) [להלן: ליפשיץ, ‘העלייה’], עמ’ 148.
10. ראו: א’ ברוצקוס, ‘תכנון כלכלי לפיוור אוכלוסייה’, רבעון לכלכלה, ג, חוברת 9 (1955) [להלן: ברוצקוס, ‘תכנון כלכלי’], עמ’ 9 (טבלה 1).
11. ראו: שרון, תכנון, עמ’ 6.
12. ה־New Towns בבריטניה, תכניות החומש הסובייטיות וגישתו של המתכנן הגרמני קריסטלר (Cristaller) (א’ טרואן, ‘הרעיון של עיירות הפיתוח בעשור הראשון למדינה’, בתוך: ד’ עופר (עורכת), בין עולים לותיקים, ירושלים 1996 [להלן: טרואן, ‘הרעיון’], עמ’ 263-267 ועמ’ 270; צ’ אפרת, ‘התוכנית’, תיאוריה וביקורת, 16 (2000) [להלן: אפרת, ‘התוכנית’], עמ’ 207-208).
13. ישנם חוקרים המכנים את העלייה בשלוש השנים הראשונות של המדינה בשם ‘העלייה הגדולה’ (למשל ד’ הכהן, עולים בסערה, ירושלים 1994; ד’ עופר, בין עולים לותיקים, ירושלים 1996), ואולם המונח ‘העלייה ההמונית’ מתאר טוב יותר את יחסם של הקולטים אל אותה עלייה. הביטוי ‘המון’ מתאר אנשים רבים, אך גם אנשים פשוטים, לעתים גסים ובורים. כך ראה לעתים קרובות הממסד הקולט את העולים, והשימוש במושג ‘עלייה המונית’ ממחיש זאת.
14. ראו: א’ ברוצקוס, ‘החלומות’ שהיו לערים, בתוך: נאור, עולים ומעברות (לעיל הערה 5), עמ’ 132-134; משרד הפנים מנהל התכנון, סקר תכנון פיסת יזום, ירושלים 1984 [להלן: סקר תכנון פיסת יזום], עמ’ 45 ואילך.

טבעית באירופה, אפשר היה לשתול בארץ רק בעזרת תכנון מלמעלה,¹⁵ כלומר להקים צורות התיישבות חדשות ולא מוכרות למתכננים ולקולטים הישראלים – להקים עיירות, לבנות בתים ומקורות תעסוקה, ולהביא אליהם אוכלוסייה.

מפיזור אוכלוסייה לפיזור עלייה

פיזור האוכלוסייה חייב כמות גדולה יותר של יחידים ושל קבוצות שיהיו נכונים לגור בפריפריה. שלא כבתקופת היישוב נוצר מחסור בכוח אדם.¹⁶ המחסור בחלוצים הנכונים ללכת להתיישבות נבע לא רק מהגידול בממדי ההתיישבות, אלא גם משינוי האוריינטציה של הוותיקים ומירידת ה'רוח החלוצית'.¹⁷ בתקופת המנדט היתה הנכונות להירתם למשימות לאומיות מאפיין מרכזי של היישוב היהודי בארץ ישראל. נכונות זו סיפקה את כוח האדם להתיישבות החקלאית ולהליכה לספר בתקופת היישוב. את ירידת נכונות זו היה צריך להשלים באמצעים אחרים, בייחוד עקב הגידול בצרכים.¹⁸

לעתים קרובות קיימת נטייה לראות בתכנית פיזור האוכלוסייה ובהקמת המושבים ועיירות הפיתוח פתרון למצוקת קליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים,¹⁹ ואולם את העלייה אפשר היה לקלוט גם בערים הגדולות במרכז הארץ.²⁰ פיזור האוכלוסייה נבע כאמור מהרצון לעצב את המרחב של החברה החדשה, והעלייה הגדולה אפשרה להגשים תכנית שענתה על צרכים מדיניים, ביטחוניים וכלכליים. נכונותם של העולים למלא את המשימות החלוציות לא היתה גבוהה מזו של הוותיקים, ואולם תלותם הרבה במדינה ובסוכנות אפשרה את הפנייתם לפריפריה.²¹

15. ראו: אפרת, 'התוכנית', עמ' 208; וגם שם, הערה 6. ההתייחסות לעיירות הפיתוח כאל קהילות שתולות מצויה בדברי גאוגרפים, סוציולוגים ואנתרופולוגים. ראו למשל: E. Cohen, 'Development Towns, the Social Dynamics of "Planted" Urban Communities in Israel', in: S. N. Eisenstadt, R. Bar-Yosef and H. Adler (eds.), *Integration and Development in Israel*, Jerusalem 1970, pp. 587-617; [hence: Cohen, 'Development Towns'], pp. 587-617; 'ערי פיתוח ומרחבן הכפרי – ניתוח על פני זמן של פערים חברתיים', ארץ ישראל, כב (תשנ"א), עמ' 106-117 [להלן: ליפשיץ, 'ערי פיתוח'].

16. א' גולן, 'ההתיישבות בעשור הראשון', בתוך: ח' יבלונקה וצ' צמרת (עורכים), העשור הראשון, ירושלים 1997, עמ' 89.

17. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה, תל אביב 1990, עמ' 155-156; ד' גלעדי ומ' שורץ, ישראל בעשור הראשון – ההתיישבות החקלאית (יחידה 3), תל אביב 2001 [להלן: גלעדי ושורץ, ישראל], עמ' 33.

18. מ' ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים – כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים 1999 [להלן: ליסק, העלייה הגדולה], עמ' 34.

19. ראו למשל: א' ברלר, ערים חדשות בישראל, ירושלים 1970, עמ' 5 ואילך.

20. ראו: ד' פלונשטיין וא' שחר, 'הגיאוגרפיה של המעברות', בתוך: נאור, עולים ומעברות (לעיל הערה 5), עמ' 87.

21. ד' הכהן, הגרעין והריחיים, תל אביב 1998 [להלן: הכהן, הגרעין והריחיים], עמ' 22.

קליטת העלייה גרמה קשיים רבים, ואולם מבחינת המתכננים היא גם היתה פתרון ההזדמנות להגשים את תכנית פיזור האוכלוסייה.²² קצב העלייה המהיר בשנים 1948-1951 לא אפשר לקיים זיקה ישירה בין קליטתה המידית של העלייה לפיזור האוכלוסייה. העולים נקלטו תחילה בבתים הנושאים של הערבים, ולאחר מכן במחנות מעבר. כאשר עלו מחנות המעבר על גדותיהם הוקמו ב-1950 המעברות - שכונות ענק זמניות של מבנים ארעיים, כמעט ללא תשתית.²³

זמניותן של המעברות נבעה משני גורמים: ההכרח בהקמה מהירה של מקומות קליטה; והכוונה שמגורי הקבע של העולים יתאימו למדיניות פיזור האוכלוסייה. מיקום המעברות נעשה בדרך כלל מתוך התחשבות מעטה בתכנית פיזור האוכלוסייה ובלי התייעצות עם מומחי התכנון. הדבר נבע מן הצורך להצמיד את המעברות ליישובים גדולים כדי שאלו יוכלו לספק להם תעסוקה ושירותים שונים.²⁴ כך קמו מעברות רבות במרכז הארץ דווקא. אמנם המעברות היו פזורות במרחב פיזור ריכוזי פחות מאשר היישובים הוותיקים וניכרה הנטייה להשעין מעברות על יישובים קיימים בגליל (כמו טבריה ונהרייה), ואולם גם במקרה של המעברות הצטופפה מרבית אוכלוסייתן באזור המרכז; המעברות לא שינו מהותית את פריסת האוכלוסייה בין מרכז לפריפריה.²⁵ 98 מתוך 129 מעברות הוקמו ליד יישובים ותיקים ובתחומם. 31 מעברות בלבד (24%) הוקמו מחוץ לתחומי יישובים קיימים²⁶ רובן הוקמו בשלב האחרון של העלייה ההמונית. ב-1951, לאחר שהתברר שזמניותן של המעברות הולכת ונמשכת ומקומן ישפיע על עיצוב המפה העתידית של ישראל, נוצרה זיקה בין מיקום המעברות לפיזור האוכלוסייה.²⁷

העולים שישבו במחנות נרתעו מלהגיע למעברות מרוחקות, ולכן ביקשו מקצתם להישאר במחנות עד ששישבו שיכון ועבודה בערים הגדולות.²⁸ העולים שהופנו למעברות מרוחקות

22. א' שרון, שעמד בראש אגף התכנון בשנים 1948-1952, כתב ש'בישראל, ארץ של עליה המונית, אין תהליך "פיזור האוכלוסייה" קשור בהעברה ממקום למקום, המלווה בהפסדים חברתיים כמו באנגליה: כיוון זרם העלייה, הגובר ומתמיד, לשטחים חקלאיים בלתי מפותחים ולמרכזים עירוניים חדשים, - הנו תפקיד קל באופן יחסי' (שרון [לעיל הערה 8], עמ' 6).
23. זמן העלייה השונה של כל קהילה יהודית הביא לפיזור דיפרנציאלי בדרכי הקליטה. ברכוש הנטוש זכו בעיקר עולים ממזרח אירופה שעלו בעיצומה של מלחמת העצמאות ומיד אחריה. עולי תימן התגוררו זמן רב במחנות. עולי עיראק ורומניה היו הקבוצות הגדולות בקרב תושבי המעברות (מ' קצ'נסקי, 'המעברות', בתוך: נאור, עולים ומעברות [לעיל הערה 5], עמ' 74).
24. 11 שנות קליטה, עמ' 47.
25. ד' גלעדי, 'קליטת עליה, עבודה וחקיקה סוציאלית - עוצמת העשייה' בתוך: מ' אביזור (עורך), גולדה - צמיחתה של מנהיגה, תל אביב 1994, עמ' 315.
26. ד' גלעדי וא' גולן, ישראל בעשור הראשון - המערך העירוני ופריסת האוכלוסייה (יחידה 4), האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2001 [להלן: גלעדי וגולן, ישראל], עמ' 106. חלק מאותן מעברות, כגון קריית שמונה ותל ירוחם, שולבו מאוחר יותר בתכנית פיזור האוכלוסייה ולימים היו לעיירות פיתוח.
27. 11 שנות קליטה, עמ' 56. ראו ציטוט של גיורא יוספטל במאמרו של א' ברצוקוס, 'החלומות שהיו לערים', בתוך: נאור, עולים ומעברות (לעיל הערה 5), עמ' 135.
28. ד' הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים 1994 [להלן: הכהן, עולים בסערה], עמ' 212 ואילך.

או לכפרי עבודה נטו לעזוב לערים הגדולות.²⁹ המעברות הגדולות בשולי הערים במרכז הארץ, לא זו בלבד שלא תרמו לפיזור האוכלוסייה אלא שהיתה להן תדמית שלילית חזקה במיוחד.³⁰ גם אפשרויות התעסוקה הלכו והצטמצמו באזורים בעלי ריכוז אוכלוסייה גבוהה. ב־1954 אמר גיורא יוספטל על יושבי המעברות העירוניות: 'הם יכלו למכור שוקולדה וגזוז. כל זמן שהיה שוק שחור זה הלך. עכשיו לא ניתן יותר הדבר. הארץ הזו שביעה עד צואר עם הפרנסות הקטנות של אנשים שאינם יכולים כבר ליצור שום דבר'.³¹

עולים רבים יצאו מהמחנות ומהמעברות למושבי עולים. ההתיישבות, שסיפקה לעולים קורת גג ותעסוקה ותרמה לפיזור האוכלוסייה ולהגברת התפוקה החקלאית, שירתה גם את השאיפה ליצור 'יהודי חדש'. לכמה ממנהיגי המדינה היתה אמונה עמוקה ביכולת הטרנספורמציה האישית והחברתית הגלומים בעבודת האדמה. כך למשל אמר לוי אשכול ש'שממת הארץ טומנת בחובה פתרון לשממת האדם'.³² בשנות 'העלייה ההמונית' (1948-1951) הוקמו 257 יישובים חקלאיים, ובכלל זה 140 יישובים לעולים ובהם 46 אלף נפש. תנופת ההתיישבות, ששיאה היה בשלהי 1949 ובראשית 1950 (באותן שנים נוסדו 210 יישובים³³), נבלמה כאשר עזבו רוב העולים את מחנות העולים ועברו למעברות.³⁴ התנאים במעברה היו קשים פחות מהתנאים במחנות העולים, ובד בבד הלכו והתבררו הקשיים במושבים החדשים, כגון קשיי פרנסה, ריחוק ובעיות ביטחון. ב־1950 היו אמורות לעבור למושבי עולים 12 אלף משפחות. בפועל, 4,086 משפחות בלבד הגיעו להתיישבות החקלאית.³⁵ מחלקת ההתיישבות הקימה מושבים חדשים, אך לא הצליחה למצוא מתיישבים לאכלסם.³⁶

29. פלוזנשטיין ושחר (לעיל הערה 20), עמ' 91; ברוצקוס, 'תכנון כלכלי', עמ' 16; א' קמפ, 'נדידת עמים או הבערה הגדולה: שליטה מדינית והתנגדות בספר הישראלי' [להלן: קמפ, 'נדידה'], בתוך: ח' חבר, 'י שנהגה ופ' מוצפי-הלר (עורכים), מזרחים בישראל, תל אביב 2002, עמ' 55.
30. ג' יוספטל, ראש מחלקת הקליטה, כינה אותן 'ערי עוני' ולוי אשכול 'ערי מסכנות' (הנהלת הסוכנות, 13.3.1954, ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ] S100/94). ראו גם: ש' וורם (עורך), גיורא יוספטל – חייו ופועלו, תל אביב תשכ"ג, עמ' 141. על אוירת המעברות בספרות היפה ראו: ר' גובר, אל משואות לכיש, תל אביב תשל"ג. תיאורים דומים הבאים מתושבי המעברה אפשר למצוא למשל ברומן שכתב סמי מיכאל, שווים ושווים יותר, תל אביב 1976 ובספרו של אלי עמיר, תרנגול כפרות, תל אביב 1983.
31. הנהלת הסוכנות 13.7.1954, S100/94.
32. בתוך: הכהן, הגרעין והריחיים, עמ' 71. ראו גם: קמפ, 'נדידה', עמ' 45 ואילך. חשוב לציין שאנשי התנועות הקיבוציות התנגדו להתיישבות עולים מכיוון שהאמינו שרק באמצעות הכשרה מתאימה תוכל להתבצע אותה טרנספורמציה (ראו: הכהן, עולים בסערה, עמ' 131-138; א' צור, 'הקיבוץ במבחן העלייה ההמונית', עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 319 ואילך).
33. ח' פורת, 'היבטים גיאוגרפיים-יישוביים בעת הקמת מושבי העולים בנגב, 1948-1952', בתוך: עופר, בין עולים לוותיקים, עמ' 228.
34. דוח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל הציוני, מרס-אוגוסט 1952, אצ"מ M3, עמ' 47-48; דוח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל הציוני, אפריל 1954-מאי 1955, אצ"מ M9, עמ' 61.
35. יוספטל לאליאב במחלקת ההתיישבות, 5.11.1950, אצ"מ S15/9604.
36. למשל מכתביו של רענן ויין 8.11.1950, 29.11.1950, אצ"מ S15/9604.

בחודשים מרס עד אוגוסט 1952 עברו 546 נפש בלבד מתוך 242 אלף המתגוררים במעברות ליישובים חקלאיים (0.2%). 1,500 איש (0.6%) עזבו לשיכונים במרכז הארץ.³⁷ בקרב היושבים במושבי העולים החלה נטישה. בין השנים 1948 ל-1950 עזבו את המושבים כ-46% מהמשפחות שבאו להתגורר בהם.³⁸ דוח של מחלקת ההתיישבות על מושבי העולים ציין שהיישובים עלולים להיעשות מושבות רפאים.³⁹ במושבים היו בין 1,500 ל-2,000 יחידות דיור ריקות.⁴⁰ למשבר במושבי העולים הוצעו כמה פתרונות. הרדיקליים שבהם כללו ניסיונות לאסור על המתיישבים – בעזרת המשטרה – לעזוב את המושב בלי אישור, להקשות עליהם בקבלת כרטיסי מזון, תעסוקה ושיכון.⁴¹ פתרון אחר היה מבצע ‘מן העיר אל הכפר’, במסגרתו ניסו לשכנע פועלים עירוניים – ותיקים ועולים – לעבור לפריפריה. למרות ההתעניינות הרבה בתכנית, תוצאותיה היו מאכזבות.⁴² כישולן של תכניות המעבר מהעיר לכפר והכמות הדלה של מתיישבים שסיפקו בוגרי התנועות החלוציות⁴³ הסיטו את תשומת הלב למאגר העיקרי שיוכלו לבוא ממנו מתיישבים פוטנציאליים – יהדות צפון אפריקה.⁴⁴

‘מהאנייה לכפר’ – התכנית ומניעה

עד 1954 היתה יהדות צפון אפריקה⁴⁵ שותפה זוטרה במפעל ‘העלייה ההמונית’. עם הקמת המדינה היו יהודי צפון אפריקה 42% מיהודי ארצות האסלאם (ואלה היו 51% מכלל 700 אלף העולים בשנים 1948-1951), ואולם הם היו 6.8% בלבד מהעולים באותה תקופה.⁴⁶ הדבר

37. דוח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל הציוני, מרס-אוגוסט 1952, אצ"מ M3.
38. מ' ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 85. ראו דיון מפורט בתופעה זו בתוך: קמפ, 'נדידה'.
39. 'על המצב ביישובי עולים', מזכר סודי של חיים בר-אילן, 30.7.1951 אצ"מ S15/9604.
40. תזכיר של מחלקת העלייה, 25.1.1954, המוסד לתיאום, ארכיון בן-גוריון [להלן: אב"ג]; שנתון הממשלה תשי"ז, עמ' 364 (הנתון מתייחס למצב ערב התחדשות העלייה מצפון אפריקה).
41. ראו: קמפ, 'נדידה', עמ' 61-64; ציטוט של אשכול בתוך: גלעדי ושוורץ, ישראל, עמ' 55.
42. גלעדי ושוורץ, ישראל, עמ' 42-43; ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 36.
43. ביטוי לירידת ערך ההליכה להתיישבות ולספר בקרב בוגרי תנועות הנוער אפשר לראות בדבריו של יזהר סמילנסקי בכינוס נוער בחולון: 'מאמריקה העשירה מגיעים לישראל עשרות בלבד [...] אבל מה לנו לתבוע מיהדות זו עליה גדולה אם תל אביב אינה נותנת לנגב אפילו עשרות' (ס' יזהר קורא לנוער להחליץ להתיישבות באזור לכיש', דבר, 3.4.1955).
44. 'ברגינסקי, גולה במצוקתה, תל אביב 1978 [להלן: ברגינסקי, גולה], עמ' 95.
45. הכוונה כאן בעיקר לתוניסיה ולמרוקו. במצרים ובלוב, שלא היו נתונות לשלטון קולוניאלי, המצב היה שונה. באלג'יריה, שהצרפתים ראו בה חלק מהמטרופולין, נראה היה שהשלטון הקולוניאלי יציב יותר, ויהסם של יהודי אלג'יריה, שהיו כולם בעלי אזרחות צרפתית, לעלייה לישראל, דומה יותר למצב במערב אירופה.
46. לנתונים ראו: סיקרון, 'העלייה ההמונית', עמ' 34; ע' שמלך, 'העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: הבטים דמוגרפיים', פעמים, 39 (1989), עמ' 18.

נבע הן ממדיניות הממשלה והסוכנות - אלה מיתנו את העלייה מצפון אפריקה ואף הגבילו אותה בשנות 'העלייה ההמונית' עד 1951 - והן משום שבחסות השלטון הקולוניאלי לא סבלו היהודים ממצוקה פוליטית וכלכלית חריפה. ב-1951, עם תום העלייה הגדולה מעיראק, היה ברור שרבות היהודים בצפון אפריקה הם המועמדים הבאים לעלייה גדולה. ואכן, בתכניות העלייה לשנים 1952-1953 היה מקום מרכזי ליהודים מצפון אפריקה; הם היו יותר מ-30% מהעולים באותן שנים. ואולם למרות האחוזה הגבוהה של עולים מצפון אפריקה, למעשה מספר העולים היה נמוך ממספר העולים משם בשנות 'העלייה ההמונית' (7,500 ב-1952 ו-3,500 ב-1953). ייצוגם הרב בעלייה באותן שנים נבע מכך שהיו אלה שנות שפל בעלייה.

המצב השתנה רק בקיץ 1954. אז החרף המאבק לעצמאות בתוניסיה ובמרוקו, יציבות השלטון הצרפתי התערערה, ואתה התערער גם מצבם של היהודים. עקב השינויים האלה התגברה אז מאוד העלייה לארץ.⁴⁷

רבים מאלה שעסקו בהתיישבות החקלאית ובפיזור אוכלוסייה ראו בעלייה העתידה להגיע מצפון אפריקה הזדמנות לתקן את הטעויות של קליטת העלייה הגדולה. שתי בעיות יכלו לבוא על פתרון בבת אחת: האבטלה והניוון החברתי במעברות במרכז הארץ; והכישלון בפיזור האוכלוסייה. הדבר הצריך תכנון שיאפשר הפניה ישירה של העולים להתיישבות חקלאית ולאזורי פריפריה.

הדרישה ליצור קשר ישיר ומחייב בין העולה למקום מגוריו הקבוע בספר לא היתה חדשה. עוד ב-1951, בשל חוסר ההיענות מצד יושבי המעברות ללכת להתיישבות ומשום שנשטו רבים מאלה שכבר הגיעו למושבים את מקומות מגוריהם, דרש אליעזר ליבנה, אז חבר כנסת מטעם מפא"י, מדיניות קליטה ליברלית פחות:

את העלייה חייבים לרתק לקרקע. אם חלוציותה שופעת - בתוקף רצונה העצמאי. אם חלוציותה לקויה בתוקף חובתה הלאומית. חובה זו שישראל מטילה על אזרחיה החדשים, אפילו היא בבחינת כפייה הינה מיצוה לאומית מוסרית מוחלטת.⁴⁸

מדיניות העלייה הסלקטיבית, שהתקבלה רשמית בנובמבר 1951, קבעה שכל עולה צריך להתחייב לעבודה של שנתיים בחקלאות.⁴⁹ למעשה התקשו ליישם זאת; עד קיץ 1954 נשלחו העולים המעטים שהגיעו לארץ בדרך כלל למעברות, ושם הפנימו את העמדות ואת נורמות ההתנהגות של יושבי המעברות הוותיקים, וכמותם, הם מיעטו ללכת להתיישבות.⁵⁰

47. על העלייה מצפון אפריקה בכלל וממרוקו בפרט ראו: י' צור, קהילה קרועה, תל אביב 2001 [להלן: צור, קהילה], פרק רביעי.

48. דבר, 9.11.1951.

49. ראו: א' פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 377.

50. י' קורן, קיבוץ גלויות בהתנחלותו, תל אביב 1964, עמ' 67.

כדי להתגבר על המכשלה הציע שלמה זלמן שרגאי, ראש מחלקת העלייה, לתאם בין מחלקות הסוכנות השונות המטפלות בעולה (עלייה, קליטה, התיישבות) ולהתנות את העלייה בקליטה בפריפריה. הוא דרש גם תכנון יסודי שיאפשר את שליחת העולים לנקודות היעד ללא תחנות מעבר.⁵¹ הצעה זו הוצעה עוד לפני התגברות העלייה. תחילה התקבלה עמדתו של שרגאי בספקנות (בשל מיעוט העולים), ואולם משהתגברה העלייה יוּשמו הצעותיו והתכנית היתה למדיניות הקליטה הרשמית. מתתיהו כהנוביץ', מנהל מפעל הנגב, הסביר בזה הלשון:

רגילים היינו להביא עולים מהאנייה למעברה ששימשה להם כמחנה מעבר עד לסידורם הקבוע, בהתיישבות בעיר ובמושבה. במעברות אלו שהו עולים חדשים תקופות די ארוכות, ולא תמיד הרוויחו את לחמם. בחלקם סירבו לסידור הקבע אשר הוצע להם על ידי המוסדות. בתקופה של העלייה הגדולה של מאות אלפים לשנה לא הייתה אז ברירה אחרת והמוסדות נאלצו לקלטם במעברות. עתה עם צמצום העליה ניסינו שיטה חדשה והעולים החדשים מועברים ישירות מהאנייה אל הכפר.⁵²

בתכנית היו שלושה מרכיבים: (1) ברירת המועמדים לעלייה על ידי נציגי מחלקת הקליטה וההתיישבות והפנייתם ליעדים שונים, בדרך כלל למושבי עולים או לעיירות פיתוח; (2) העלייה תוננה בקיומו של מקום קליטה מוכן ומסודר בארץ; (3) מנגנון יעיל יעביר את העולה, ביום הגעתו ארצה, ישר לבית הממתין לו במושב או בעיירה. ללא תחנות ביניים. המתכננים חששו שמא ייאחזו העולים בתחנות המעבר וימאנו ללכת לפריפריה. מדיניות זו, ששמה עתיד להיות 'מהאנייה לכפר', לא התמקדה ב'כפר' כמושג חקלאי. הכוונה היתה לפריפריה, על פי מדיניות 'פיזור האוכלוסייה', לרבות מרכזים עירוניים באזורי פיתוח (לימים ייקרא שמם 'עיירות הפיתוח'). את הגבולות הגאוגרפיים של ה'כפר' הגדיר גיורא יוספטל כך: 'סגרנו לגמרי את האזורים שבין נהריה בצפון ורחובות בדרום בפני עולים חדשים'.⁵³ יהודה ברגינסקי, שותפו לראשות מחלקת הקליטה, סיכם את קליטת עולי צפון אפריקה: 'בשבילם התקנו את מה שקראנו הרכבת או האוירון קזבלנקה – מושב או איזור פיתוח [...] סגרנו את הרצועה נהריה-גדרה'.⁵⁴

51. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 12.4.1954, אצ"מ 100/92.

52. אגרנום מ' כהנוביץ', מנהל מפעל הנגב, 'ההתיישבות החדשה בנגב', 22.11.1954, גנוך המדינה [להלן: ג"מ], משרד העבודה, 61611 תיק 2418/73.

53. המוסד לתיאום, 18.8.1955, אצ"מ 100/511.

54. המוסד לתיאום, 10.12.1956, אצ"מ 100/513.

ממדי הקליטה בפריפריה

בשנים 1954-1956 עלו כ-75 אלף איש ממרוקו ומתוניס. הם היו 85% מהעולים באותן שנים.⁵⁵ בין 70% ל-90% מהם נשלחו למלא את משימת פיזור האוכלוסייה באזורי הספר של המדינה. בחודשים הראשונים לעלייה, מאוגוסט עד דצמבר 1954, נשלחו העולים ליחידות דיור ריקות במושבים קיימים כמו כפר אוריה ובר-ג'ורא בפרוודור ירושלים, דישון וספסופה בגליל, תדהר ותאשור בנגב.⁵⁶ מחלקת ההתיישבות דיווחה שנקלטו כ-2,500 משפחות, כעשרת אלפים נפש.⁵⁷ מראשית 1955 הוחל בהקמת יישובים חדשים של עולי צפון אפריקה. בשנת 1955 הוקמו יישובים חדשים בתענכים ובחבל לכיש. מרביתם יושבו בעולים חדשים מצפון אפריקה. 750 משפחות הופנו לתענכים ו-1,500 משפחות לחבל לכיש.⁵⁸ מקיץ 1955 גדל חלקם של ההולכים לעיירות פיתוח, ושני שלישים מהם התגוררו במבנים ארעיים.⁵⁹ באותה תקופה רק 2.3% מהעולים נשלחו למעברות במרכז הארץ. 10.7% מהעולים נקלטו אצל קרוביהם או קליטה פרטית, שלא באמצעות הסוכנות והמשלה.⁶⁰ בקרב אותם עולים שנשלחו למרכז הארץ היה שיעור קטן של יוצאי צפון אפריקה.⁶¹

בעבר, אחת הבעיות המרכזיות של מושבי העולים ושל המעברות המרוחקות היתה שיעור העזיבה הגבוה. לעומת זאת, העולים מצפון אפריקה נשלחו כמעט כולם לפריפריה – ונשארו שם רובם ככולם. קשה לקבל נתונים מדויקים על שיעור העזיבה של המושבים בקרב העולים לאורך זמן, ואולם בדצמבר 1955 דווח ששיעור הנטישה של מתיישבי 'מהאנייה לכפר' את יישוביהם הוא פחות מ-15%. שיעור נמוך מהעזיבה בימי 'העלייה החלוצית'.⁶² גם בקרב ההולכים לעיירות פיתוח נשארו כמעט כולם. יהודה ברגינסקי הסביר שהדבר אינו נובע מרוח חלוצית, אלא מעצם הדבר שלא היה לעולים אלה מקום ללכת אליו: 'העולים

55. 11 שנות קליטה, עמ' 109.

56. את רשימת היישובים ואת פיזורם ראו במפה בסוף המאמר.

57. דוח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל הציוני, אפריל 1954-מאי 1955, עמ' 70. מקורות אחרים מציינים מספרים נמוכים יותר (600-1,000 משפחות).

58. הוועדה לקליטת העלייה מצפון אפריקה, ללא תאריך, אצ"מ, תיק 8459 מיכל S15/151.

59. שנתון הממשלה תשי"ז, עמ' 284. גם כאשר שוכנו העולים במבנים ארעיים ובמחנות עבודה היה כושר הקליטה מוגבל והגביל במידה רבה את קצב העלייה. בראשית 1956 היו בצפון אפריקה 100 אלף יהודים שעברו את כל שלבי המיון, ואולם עקב מצוקת הקליטה אפשר היה להעלות, עד תום אותה שנה, רק 40 אלף (הנהלת הסוכנות, דוח על הפעולות, אפריל 1951-דצמבר 1955, מוגש לקונגרס הציוני הכ"ד, ירושלים תשט"ז, עמ' 58).

60. שנתון הממשלה, תשי"ז, שם.

61. יעקב כרוז, איש משרד החוץ, דיווח לשגריר ישראל בצרפת שהעולים שאינם מגיעים מצפון אפריקה נשלחים לשער העלייה (7.3.1955, ג"מ, משרד ראש הממשלה, 3887/5558).

62. דוח על פעולות הנהלת הסוכנות, אפריל 1951-דצמבר 1955, מוגש לקונגרס הציוני הכ"ד, ניסן תשט"ז, עמ' 118-119.

'רכבת מקזבלנקה למושב או לאזור פיתוח'

יודעים שאין אנו רוצים להוציא אותם ממקומות אלו והם גם לא יכולים לצאת מפני שאין לנו למענם דירות'.⁶³

העלייה מצפון אפריקה בשנים 1954-1956 אפשרה את ביסוסם ואת הרחבתם של חמישים מושבים קיימים ואת הקמתם של 45 מושבים חדשים. שבע עיירות חדשות הוקמו בעזרת העולים בתכנית 'מהאנייה לכפר' ו-11 עיירות הורחבו והתבססו.⁶⁴ בסקירה של מחלקת הקליטה נכתב:

עליית השבט הצפון אפריקאי לישראל הביאה ברכה רבה לארץ ולפיתוחה [...] הודות לעלייה זו גדלה האוכלוסייה בארץ והתפשטה על פני אזורים ריקים שלא היו בהם קודם יהודים. הנגב היה לאזור יהודי במידה רבה. צפיפות האוכלוסין היהודיים בגבולות הארץ גדלה והתפתחה.⁶⁵

את תרומתה של המדיניות 'מהאנייה לכפר' להפניית עולים לפריפריה אפשר לבחון בהשוואת פיזורם של עוזבי המעברות בתקופה המקבילה. מרבית יושבי המעברות ישבו בהן כבר כמה שנים. חלקם הגדול היו יוצאי אסיה (תימנים ועיראקים), מיעוטם יוצאי מזרח אירופה וצפון אפריקה (אלה שעלו לפני 1954). הם הוגדרו 'משקע סוציאלי' וסירבו להצעות שונות של מחלקת הקליטה ללכת להתיישבות. עם זאת הם התלוננו על אפלייתם לרעה, שכן העולים החדשים מצפון אפריקה, שהופנו לפריפריה, קיבלו בתי קבע וקיבלו סיוע במציאת תעסוקה. קצב בניית השיכונים לפינוי מעברות במרכז הארץ הואט במידה רבה עם תחילת מבצע 'מהאנייה לכפר', ו-1,500 יחידות דיור שנועדו לחיסול מעברות הופנו לבנייה בפריפריה.⁶⁶ דרי המעברות היו אזרחי ישראל הראשונים ששילמו ברווחתם כדי לקלוט את העולים מצפון אפריקה. במעברות החלו הפגנות ושביתות שבת, ואולם יושבי המעברות מיאנו ללכת לפריפריה ולקבל את התנאים שזכו להם העולים החדשים מצפון אפריקה. מקצת העולים הצליחו לקבל שיכונים במרכז הארץ כמו ברמת השרון.⁶⁷ מתוך כ-7,000 משפחות שעזבו את המעברות בין אפריל 1954 למאי 1955, 78% שוכנו באחת משלוש הערים הגדולות או באזור המרכז.⁶⁸ גם גל העלייה ממזרח אירופה, שהגיע אחרי העולים מצפון אפריקה, נשלח, רובו, למרכז הארץ.⁶⁹

63. המוסד לתיאום, 10.12.1956, אצ"מ S100/513. באותה ישיבה הסביר ברגינסקי שרבים מעולי פולין שנשלחו לעיירות פיתוח עזבו. לדבריו, 'הם נפגשו עם אוכלוסייה מגזע אחר, ללא אנשים שלהם לכן לא נקלטו'.

64. שנתון הממשלה תשי"ז, עמ' 284.

65. 11 שנות קליטה, עמ' 139.

66. דברי יוספטל בהנהלת הסוכנות, 29.8.1954, אצ"מ S100/95.

67. 11 שנות קליטה, עמ' 131.

68. דוח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל, אפריל-מאי 1955, אצ"מ 9M, עמ' 63.

69. ראו ד' הכהן, 'מדיניות העלייה בעשור הראשון למדינה', בתוך: ד' הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות, ירושלים 1998, עמ' 312-313; וראו: טקסט להערות 122-127.

תרומתם של יהודי צפון אפריקה לפיזור האוכלוסייה מתבררת מבדיקת ייצוגם בקרב יושבי הפריפריה.

ייצוגם של עולי צפון אפריקה בפריפריה ובעיירות פיתוח לעומת קבוצות אחרות (1961)⁷⁰

שיעור הקבוצה בכלל ילידי חוץ-לארץ (באחוזים)	ייצוג הקבוצה במחוז צפון (באחוזים)	ייצוג הקבוצה במחוז דרום (באחוזים)	ייצוג הקבוצה במחוז תל אביב (באחוזים)	אחוז מהקבוצה שהתגורר במחוזות הצפון והדרום	ייצוג בעיירות פיתוח לעומת הייצוג באוכלוסייה (באחוזים)
כלל ילידי חוץ-לארץ				18.5	
ילידי צפון אפריקה ⁷¹	13	29	39	48	2.5
ילידי רומניה	13	11.4	10.7	18.5	0.92
ילידי עיראק	10.3	9	7	14.9	1.2
ילידי פולין וברית המועצות שעלו אחרי 1948	12.9	9	7	11.7	0.4

שיעורם של עולי צפון אפריקה בפריפריה הוסיף לגדול בשנות השישים והשבעים, והעולים במבצע יכין, גל העלייה האחרון ממרוקו, בשנים 1961-1964, נקלטו גם הם בעיירות פיתוח. על פי נתוני מפקד 1983 התגוררו בעיירות פיתוח בפריפריה 43.1% מעולי צפון אפריקה, לעומת 13.7% מעולי אסיה ו-14.1% מעולי אירופה.⁷²

70. הטבלה, למעט העמודה האחרונה, מבוססת על: פרסומי מפקד האוכלוסין והדיוור 1961, 8, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים 1962, לוח 22, עמ' 110-113. העמודה האחרונה מבוססת על: Spilerman and Habib, 'Development Towns in Israel', p. 788

71. קטגוריה זו מורכבת מילידי אלג'יריה (5%), טוניסיה (21.4%) ומרוקו (73.6%).

72. אלמלך ואפשטיין, 'הגירה ושיכון', עמ' 255.

מדוע התאימו עולי צפון אפריקה לפריפריה?

מדיניות הקליטה החדשה, ‘מהאנטייה לכפר’, ענתה בעיקר על הצורך של המדינה בייצור חקלאי ובפיזור אוכלוסייה. לכאורה, התכנית לא נוסחה במיוחד לקבוצת עולים מסוימת. החלתה על עולי צפון אפריקה דווקא, בשנים 1954-1956, נבעה כביכול ממועד עלייתם. בזמן העלייה הגדולה, בשנים 1948-1951, הביא הלחץ הגדול להפניית העולים למקומות קליטה זמניים (מחנות ומעברות). את המסקנות והלקחים משיטת קליטה זו יישמו בקליטה של גל העלייה הגדול הבא – העלייה מצפון אפריקה, ובעת שהוחלט לשנות את מדיניות הקליטה היו יהודי מרוקו ותוניסיה רוב רובו של גל העלייה; ומדיניות הקליטה לא נבנתה במיוחד בשבילם.

עם זאת, אפשר לראות בעיתוי של יישום המדיניות החדשה, ובייחוד בהצלחתה, משהו הקשור ליהודי צפון אפריקה עצמם שאיננו מקרי. עוד בראשית ההתיישבות היהודית בארץ ישראל נתפסו יהודים מארצות האסלאם כמי שיוכלו למלא משימות של התיישבות ועבודה חקלאית שהעולים מאירופה מתקשים בהן. התופעה הידועה ביותר היתה העלאתם של כ-1,200 מיהודי תימן בידי שמואל יבנאלי ב־1911 כדי לסייע ב’כיבוש העבודה’.⁷³ גם בעת ‘העלייה ההמונית’ ובעת הניסיונות להקים מושבי עולים, היה מי שקישר בין עולים מארצות האסלאם לעבודה חקלאית ‘פרימיטיבית’. כך למשל כתב ביומנו יוסף ויץ, איש הקרן הקיימת: ‘נוכחתי כי ההרים ימצאו את תיקונם בישוב צפוף של יהודים פשוטים, עובדי אדמה [...] החקלאים המודרניים שלנו הסוגדים למכונה – לא יצליחו לכך [...] את כיבוש השממה ותחיית האדמה יבצעו, כנראה, יהודי תימן עירק ומרוקו’.⁷⁴

לא כל העולים מארצות האסלאם התאימו להתיישבות חקלאית; עולים שבאו ממחוזות כפריים, כגון התימנים והכורדים, התאימו יותר מאחרים. בצפון אפריקה החלה האוכלוסייה היהודית, מראשית השלטון הקולוניאלי, לעזוב את הערים ולהתיישב באזורי הכפר. בשל כך נתפסו יהודי צפון אפריקה באופן שלילי.⁷⁵ במרוקו למשל חיו ב־1951 70% מהיהודים בקהילות עירוניות גדולות,⁷⁶ ובתוניסיה חיו 65% מהיהודים בעיר אחת – תוניס.⁷⁷ ואולם כ־40% אסף מיהודי מרוקו (מתוך 240 אלף) היו מפוזרים בעשרות כפרים,⁷⁸ בתוניס חיו כ־15% אסף יהודים (מתוך כ־100 אלף) בכפרים, בעיקר בדרום המדינה.⁷⁹

73. ראו למשל: ג' דרויאן, באין מרבד קסמים, ירושלים תשמ"ב; ניתוח סוציולוגי ביקורתי ראו: G. Shafir, 'The Meeting of Eastern Europe and Yemen: "idealistic workers" and "natural workers" in Early Zionist settlements in Palestine', *Ethnic and Racial Studies*, 13, 2 (April 1990).

74. ת' שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 170. מצטט שם את יומן וייץ מ־7/7/1950.

75. ראו: ר' בריינסקי, 'המרוקאים – רקע הבעייה', מולד, יו (תשי"ט), עמ' 247-251.

76. צור, קהילה, עמ' 30.

77. ג' שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, תל אביב 1975, עמ' 187.

78. חיים שיבא, מנכ"ל משרד הבריאות, העריך שמדובר ב־120 עד 130 כפרים. ראו: 'דו"ח על ביקורי בצפון אפריקה', בלי תאריך, אך כנראה מקיץ 1954, ג"מ, משרד ראש הממשלה 5383/534.

79. ראו למשל: דוח של ד"ר רף על ביקורו במרוקו ובתוניס, 22.11.1951, אצ"מ S6/6161.

באידאולוגיה הציונית היו עבודת האדמה וחיי הכפר ערכים נשגבים. ניתוקם של היהודים מעבודת אדמה ומחיי הכפר נתפס כאחת הבעיות של הקיום היהודי בגולה, ועל כן היתה החקלאות היהודית בארץ ישראל סמל להצלחה ולשינוי שחולל המפעל הציוני. עצם הידיעה שיש בתפוצות יהודים כפריים, עובדי אדמה, הסעירה את דמיונם של שליחי עלייה. כך למשל צוטט יהודה גרינקר, שליח תנועת המושבים במרוקו, מכריז בשמחה: 'מצאתי עובדי אדמה יהודיים'.⁸⁰ אף שהכפריים היו הקבוצה המרוחקת ביותר מהתרבות האירופית ונקודות המגע שלהם עם המודרניזציה וערכי התרבות הצרפתית היו מעטות, שליחי עלייה האמונים על האתוס הציוני, ראו אותם בחיוב.⁸¹

לאמתו של דבר, מרבית היהודים הכפריים לא היו חקלאים. הם היו בדרך כלל בעלי המלאכה של הכפר.⁸² ואולם בעצם היותם כפריים ראו יתרון. ברגינסקי הסביר ש'חשוב היה שהם גרו בכפרים, רגילים לטבע, לא הצטופפו בבתי קומות; ובארץ היה יסוד לחשוב שלא ירוצו העירה'.⁸³

עוד לפני החלת מדיניות 'מהאוניה לכפר' עלה עניין התאמתם של יהודי צפון אפריקה הכפריים להתיישבות חקלאית. ישראל עמיר, איש משרד הביטחון, סייר במרוקו, ולאחר מכן הסביר מדוע יש להעלות את הכפריים ולהעבירם להתיישבות בארץ: 'הם מוכנים לעבודה ורוצים חקלאות, יודעים להסתפק במועט, דוגלים בשטה של ריבוי ילדים ובטיפול והדרכה נכונים יהפכו תוך זמן קצר לאלמנט חיובי'.⁸⁴ בקיץ 1954, כדי לשכנע את חברי הנהלת הסוכנות בהעלאתם של יהודי צפון אפריקה, הסביר שרגאי את הצורך של המדינה בעולים מצפון אפריקה: 'עלינו לדעת גם שהארץ משוועת לעליה כדי ליישב את הגבולות ולמנוע הסתננות והתפרצות לישובים היהודים [...] העולים מסוגלים לילך להתיישבות. האנשים מהרי האטלס ומדרום תוניסיה שאיפתם ומגמתם חיי הכפר'.⁸⁵ יהודה ברגינסקי התרשם שיהודי הכפרים 'טו יותר מאחרים, לקיים את מצות פיזור האוכלוסייה [ההדגשה במקור]'.⁸⁶ יהודה גרינקר דיווח שיושבי הרי האטלס 'מהווים החומר האנושי הטוב והמתאים ביותר להתיישבות [...] אפשר ליישבם בהר, בנגב ובכל מקום בארץ'.⁸⁷ הנרי בליטי, יושב

80. ש' טבת, 'אנשי האדון גרינקר', הארץ, 11.3.1955.

81. המוסד לתיאום, 7.2.1955, ג"מ, משרד ראש הממשלה 5388/534.

82. רק 4% מהמפרנסים היהודים במרוקו, התפרנסו מחקלאות בעוד שיעור הכפריים היה 30% (צור, קהילה, עמ' 37).

83. ברגינסקי, גולה, עמ' 47.

84. ישראל עמיר אל ממלא מקום מנכ"ל משרד הביטחון, 15.3.1953, אצ"מ S6/6239. ראו גם: דברי בן-גוריון במוסד לתיאום, 11.7.1951, ג"מ 3029/33; דוח של שיבא על ביקורו בצפון אפריקה, אוקטובר 1952, אצ"מ S6/6008; שרגאי לויץ 12.1.1954, אצ"מ, תיק 8459 מיכל S15/151.

85. ש"ז שרגאי, תזכיר על עליית הצלה מצפון אפריקה מרוקו ותוניסיה, אוגוסט 1954.

86. ברגינסקי, גולה, עמ' 73.

87. י' גרינקר, עלייתם של יהודי האטלס, תל אביב תשל"ג, עמ' 26.

ראש הפרדציה הציונית בתוניסיה, הבהיר שיהודי צפון אפריקה יוכלו לשמש פרולטריון של ישראל בהפרחת הנגב.⁸⁸

תוויות אלה שהוצמדו ליהודי צפון אפריקה לא היו שליליות בעיני האומרים אותם. בשל היוקרה שהתגלמה בספר, בעבודת הכפיים ובהליכה לחקלאות היה בהן משום שבח ליהודי צפון אפריקה, והדבר עמד בניגוד לרושם שנוצר עליהם בראשית ימי המדינה. אמירות דומות, שהקשרם כאמור היה חיובי, נשמעו לעתים קרובות לאחר שהחל יישומה של מדיניות הקליטה החדשה עקב ההצלחה בהפנייתם של יהודי צפון אפריקה לפריפריה והישארותם שם. שרגאי ציין ש'חוץ מהעולים מצפון אפריקה, אף אחד לא הולך לגליל, לנגב ולישובי הספר'.⁸⁹ ברגינסקי אמר על עולי מרוקו ש'הם הולכים להתיישבות ואנו - לא [...] אותו מליון וחצי יהודים שבארץ אינם הולכים להתיישבות. אפילו אותם אנשים שגרים שנים במעברות אינם הולכים [...] אנו זקוקים להם יותר מאשר הם זקוקים לנו'.⁹⁰ בן-גוריון חשש שאם תיפסק העלייה מצפון אפריקה, לא יהיה מי שיישב את הארץ.⁹¹ לוי אשכול הדגיש לא רק את נכונותם של הכפריים מצפון אפריקה להתיישב בפריפריה ולהישאר בה, אלא גם את כושר עבודתם: 'אנשי הכפרים יכולים לעמוד בעבודת טוריה והם שמוציאים נורמות של עבודה בקק"ל'.⁹²

הרקע הכפרי של יהודי צפון אפריקה הוצג כהסבר להפנייתם לפריפריה. אולם היה מי שראה בנתוני הרקע ובעיסוקים של חלק הארי של יהודי צפון אפריקה מכשול להשתלבות בארץ. במקרה זה הוצגה ההפניה לפריפריה בצורך בחינוך העולים ובהתאמתם למערכת הערכים והנורמות של החברה הישראלית. כך, בדוח של מחלקת הקליטה הוסבר שההעברה למושבים ולערי פיתוח נבעה לא רק מהחשיבות הביטחונית והכלכלית שהמדינה מייחסת לפיתוח הספר, אלא גם משום ש'העולים מצפון אפריקה עסקו בארצות מוצאם ברוכלות ומסחר זעיר. הם לא קיבלו הכשרה לחיים בארץ ואם הם יימצאו בסביבות הערים הם יחפשו את כל הדרכים לחזור למקצוע אליו הורגלו. בהתיישבות וערי פיתוח דבר זה הנו מן הנמנע'.⁹³ ההסבר האחרון, על רוכלים ועל מסחר זעיר, אינו עולה בקנה אחד עם ההסברים האחרים, על התאמתם של הכפריים לחקלאות. סתירה זו נובעת אולי מהשינוי בהרכב העלייה עם השנים. בתחילה גדול היה חלקם של הכפריים בקרב העולים, והתאמתם לפריפריה הוסברה בתכונות שיש להם. כאשר השתנה הרכב העלייה והלך וגדל שיעורם של העירוניים, לא בטל הצורך בשליחת עולים לפריפריה, והתאמתם של עולי צפון אפריקה הוסברה בתכונות שאין להם. על כל פנים, יהודי צפון אפריקה הופנו למושבים או לעיירות פיתוח אם בגלל

88. מושב הוועד הפועל הציוני, 23-31 באוגוסט 1955, ירושלים, עמ' 41 ואילך.

89. המוסד לתיאום, 7.2.1955.

90. הנהלת הסוכנות, 18.1.1955, אצ"מ S100/97.

91. ישיבה משותפת של הממשלה והנהלת הסוכנות 4.12.1955, ג"מ, משרד ראש הממשלה 14/3029.

92. המוסד לתיאום, 10.12.1956, אצ"מ S100/513.

93. דוח על פעולות הנהלת הסוכנות לקונגרס הכ"ד, ניסן תשט"ז 1956, עמ' 117-118.

רקעם הכפרי ואם בגלל נטייתם למשלחי יד עירוניים מסורתיים, נטייה שלילית בעיני הממסד הקולט.

התולים את ההסבר להפניית העולים מצפון אפריקה לפריפריה אך ורק במועד עלייתם ייווכחו שמדיניות הקליטה השתנתה לחלוטין בשנים 1956 וב-1957, אז עלו ארצה יהודים ממזרח אירופה. בתכנית הקליטה לתשי"ז הוחלט שלא להתעקש על המשך מדיניות פיזור העולים,⁹⁴ ונאמר במפורש שהקליטה בפריפריה אינה מתאימה לעולים ממזרח אירופה.⁹⁵ גם לאחר שהוגמשה מדיניות הקליטה היה שוני בין קליטתם של העולים מצפון אפריקה לקליטתם של העולים ממזרח אירופה. מאוקטובר 1956 עד אפריל 1959 נשלחו לעיירות פיתוח 67% מעולי צפון אפריקה, 55% מעולי מצרים, 46% מעולי רומניה, 37% מעולי פולין ו-30% מעולי הונגריה. פילוח האוכלוסייה שנשלחה אל יישובי רצועת החוף מראה תמונה הפוכה: פחות מ-9% מקרב העולים מצפון אפריקה נשלחו לשם לעומת כמעט 30% מן העולים מהונגריה.⁹⁶

הפסקת שליחת כל העולים לפריפריה עם תחילת העלייה ממזרח אירופה לא היתה מקרית או תוצאה של 'שוק חופשי' בבחירת יעד המגורים. זו היתה החלטה מכוונת. בסקירה של מחלקת הקליטה נכתב ש'עם פתיחת שערי היציאה בכמה ארצות אירופה ומצרים חל שינוי מהותי במבנה העלייה שחייב פתיחת אזור רצועת החוף שהיה סגור שנים אחדות בפני העלייה החדשה'.⁹⁷

94. ראו למשל פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 19.9.1956, אצ"מ S100/109.
95. ברגינסקי הסביר: 'אנו לא עושים אפליה ברורה בין עולה לעולה, אבל נגיד במילים פשוטות: אינני יכול לשלוח כרגע פולני לפתוח מפני שזה תיכף משפיע על מצב העליה מפולין' (פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 19.11.1956, אצ"מ S100/110). אמירות דומות ראו למשל במוסד לתיאום, 10.12.1956, אצ"מ S100/513; יומן בן-גוריון, 22.12.1956, אב"ג; המוסד לתיאום, 20.1.1958, ואצ"מ S100/513.
96. 11 שנות קליטה, עמ' 335 לוח 7. נתונים דומים ראו גם סקירה של שר העבודה, מרדכי נמיר, לראש הממשלה, 18.8.1957; דוח שנתי על קליטת העלייה ופיזור, ינואר-דצמבר 1957, ג"מ, משרד ראש הממשלה, 3901/5558. הקטגוריה 'רצועת החוף' כללה רק את אלה שמחלקת הקליטה הפנתה לשם. אלה שהגיעו לרצועת החוף בעזרת קרוביהם היו בקטגוריה נפרדת. 25% מעולי הונגריה ו-23% מעולי פולין הלכו לקרובים (בדרך כלל במרכז). מקרב עולי צפון אפריקה הלכו רק 12% לקרובים. מקרב ההולכים לקרובים היו רבים שפנו למחלקת הקליטה לאחר זמן קצר וביקשו סיוע בשיכון. גם הם נשארו במרכז הארץ. מקרב עולי מזרח אירופה שהופנו לעיירות פיתוח היה שיעור גדול של עויבה. לעתים קרובות קיבלו העוובים את עזרת הסוכנות לשיכון במרכז הארץ (11 שנות קליטה, עמ' 181-186).
97. 'עובדות ומספרים בקליטת עליה 1.9.1957-1.10.1956', סקירה של מחלקת הקליטה, ג"מ, משרד ראש הממשלה, 3901/5558. סקירה זו מציגה את עולי מצרים כמי שמוקמו עם עולי מזרח אירופה, אבל הם היו כאמור קבוצת ביניים.

'בירוקרטיה פרוסית' – תהליך הפנייתם של העולים

תהליך הפנייתם של העולים מצפון אפריקה לפריפריה החל עוד בארץ המוצא. בעבר חששו שליחי העלייה לספר על הקשיים בארץ, ייפו את המציאות וכדי לשכנע את קהל שומעיהם לעלות אפילו הבטיחו הבטחות שווא, ואילו בשנים 1954-1956 היה המצב הפוך; הביקוש לעלייה היה גדול, וההיצע שלה, שהוגבל עקב הקליטה המתוכננת, היה קטן. הדבר העלה את 'מחירה' של העלייה או את גודל ההתחייבות שנתנו העולים בתמורה להעלאתם. העוסקים בקליטה הבינו שבתנאי לחץ ואי־ודאות אפשר, תמורת הבטחה לאפשר עלייה ארצה, לחלץ מהעולים הפוטנציאליים התחייבויות, שספק אם יסכימו לתת כמותן לאחר שהם כבר יהיו בארץ. על כן הבהיר יוספטל שיש להקפיד שעוד בארץ המוצא יתחייבו העולים ללכת לפריפריה: 'כבר בתוך לארץ מודיעים לו שהוא הולך להתיישבות, ושם הוא אומר: מה שאתם קובעים אני עושה, כי הוא רוצה לעלות'.⁹⁸

צוותי מיון, ובהם נציגי מחלקות הקליטה, ההתיישבות והעלייה, נשלחו למרוקו ולתוניסיה. הם עברו בכפרים קטנים ובערי השדה וקיימו ימי קבלה בערים המרכזיות שישבו בהן. צוותים אלו פעלו במשך שנה וחצי במרוקו ויותר משנתיים בתוניס, ופיקחו על הרכב העלייה; הם בחנו את גודל המשפחה ואת מספר המפרנסים בה, ולפי זה החליטו אם, לאחר אישור רפואי, להעניק לה אשרת עלייה, ואם להפנותה למושב או לעיירת פיתוח. אבן הבוחן העיקרית שצוות המיון קבע לפיה את אישורה או את פסילתה של משפחה היה הכשירות לעבודה פיזית קשה.⁹⁹

עניין הפנייתם של העולים לפריפריה הודגש שוב ושוב. שליחי עלייה התבקשו לפרסם היטב את התקנה המחייבת את כל העולים ללכת לאזורי פריפריה ולהודיע שלא תינתן כל עזרה לאלה שילכו לערים.¹⁰⁰ העולים התבקשו לאשר בחתימתם שהם יודעים שהם יפגנו להתיישבות.¹⁰¹ למרות הסברים אלו הניח גיורא יוספטל שהעולים אינם מודעים לגמרי למשמעות חיי הפריפריה: 'אפילו שאנחנו מספרים זאת טוב מאד, מי יודע מה מזה נתפס על ידם ומה הם מבינים'.¹⁰²

לאחר שאישרו צוותי המיון משפחה לעלייה, הוזמנה המשפחה למחנה העלייה, ולאחר המתנה, שעם הזמן הלכה והתארכה עקב מצוקת הקליטה, הפליגה למרסיי ומשם, כעבור כמה ימים, לארץ. גם באנייה ארצה היה צוות מיון. מטרתו של הצוות הזה היתה לשמר את המיון הראשוני, ואולם במקרים מסוימים הוא שינה החלטות. לעתים היו בקרב העולים גם יהודים שעלו בעבר, ירדו למרוקו והחליטו לעלות שוב.

98. המוסד לתיאום, 7.2.1955, ג"מ, משרד ראש הממשלה 534/5388.

99. א' אורן, 'חוק, באמת חוק!...', דבר, 30.12.1955.

100. שרגאי למחלקת העלייה בפריז, 29.7.1954, מצטט מכתב של יוספטל מ־21.7.1954, אצ"מ S42/253.

101. שרגאי לדובדבני, 6.8.1954, אצ"מ S42/253.

102. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 18.1.1955, אצ"מ S100/97.

אלה הכירו טוב יותר את ישראל, והעולים נועצו בהם לאחר ששובצו ליעדם. עיתונאי שנלווה לאחת ההפלגות תיאר זאת כך: 'כל יורד-חוזר מעמיד פנים של מומחה גדול בבעיות ישראל, ועולה תמים, שעומד ללכת לבאר שבע, ישאל את ה"מומחה": "אתה מכיר את המקום? איך שם?" וישמע "הסבר" מחשיך עיניים, ירוץ אל צוות המיון וירצה למקום אחר'. בשל כך הזהירו אנשי צוות המיון ביורדים החוזרים 'לא ללמד את העולים פרק בגיאוגרפיה של ישראל'.¹⁰³

עם ההגעה נמל עלה הצורך למנוע מן העולים את יכולת בחירת מקום המגורים. כך למשל מנעו קרובי משפחה מלפגוש את העולים ברדתם מהאנייה, פן ישפיעו אלה על העולים החדשים לבחור ללכת למעברות ולא לפריפריה.¹⁰⁴

כשהציג גיורא יוספטל לפני חברי מליאת הנהלת הסוכנות את ההצלחה הרבה ביישום מדיניות הקליטה החדשה הוא הזכיר את חוסר השליטה ואת חוסר המודעות של העולים כאחת הסיבות להצלחה:

אין לנו רושם כי האיש הממוצע יודע מה עושים יהודים. הוא עולה על אנייה, בה נעשה מיון ונותנים לו פתק, והוא יורד מן האנייה ומחכה לו אוטובוס ונותנים לו כל מיני פתקים. הוא אינו יכול לברוח מן המנגנון האדמיניסטרטיבי של פתקים והוראות ופגישות מיון. וביום אחד הוא מוצא בית רהיטים וכלי בישול. והארגון הזה מביא לכך, כפי שברגנסקי אמר לי פעם, שאחרי כמה חודשים האיש שואל: איך באתי למדבר הזה. אין להם מושג מה עשו איתם.¹⁰⁵

בהודמנות אחרת הבהיר שהצלחת הקליטה נבעה מייעילות המנגנון בסוכנות היהודית

נתנו להם צינור כ"כ צר שהם לא יכלו להגיע למעברה או לשער העליה. אמרנו להם או התיישבות או מרוקן [...] אישה אחת התאוננה לפני שבועיים ואמרה: איך השתגעתי ללכת למדבר כזה? אמרתי על ידי פתק אדום ופתק צהוב והאוטובוס בשער העליה ששם היה כתוב שרשרת 3 ושובל 7. בדרך הזו הגיעו אנשים למקום. אין להם מושג לאן האוטו הזה יוביל אותם. רק בדרך הזו נוכל לעשות התיישבות, לפי היכולת הכספית שלנו ולא לפי הדרישות שלהם.¹⁰⁶

שרת רשם ביומנו את התהליך כמו שהציגו יוספטל במוסד לתיאום: 'בכותו של ארגון משוכלל מתמיינים האנשים... מובלים מחיפה למרחקי הנגב מבלי שיהא להם מושג מה קרה להם. רק כעבור זמן הם נותנים דעתם על מצבם ומתחילים להקשות קושיות ולבוא בטענות'.¹⁰⁷

103. פ' ירומן, 'קובלנקה - מרסיל - חיפה', דבר השבוע, 5.7.1956, עמ' 14.

104. גביסון להנהלת הסוכנות, 14.11.1954, אצ"מ S42/228; ראו גם: 'עולי מארוקן: יושיבונו בעיר או יהזירונו למקומותינו', הארץ, 31.5.1955.

105. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 18.1.1955, אצ"מ S100/97.

106. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 31.5.1955, אצ"מ S100/98.

107. מ' שרת, יומן אישי, ג, עמ' 707. מצטט את יוספטל בישיבת המוסד לתיאום ב-7.2.1955.

יוספטל הבהיר שאף שהעולים מתחייבים בכתב, עוד לפני עלייתם, ללכת להתיישבות, אין להתייחס להתחייבות זו כאל מעשה של בחירה חופשית, ואין לדאוג בה מודעות למשמעות ההליכה לפריפריה: 'זאת ביורוקרטיה פרוסית לעומת אנשים פרימיטיביים. לחתימות אין שום ערך. אין מושג לאנשים אלה על מה הם חותמים'.¹⁰⁸

עקב אכילס של התכנית היה החשש שעקב מצוקת קליטה ולחץ לעלייה יופנו העולים לתחנות מעבר בארץ כמו מחנה שער העלייה והמעברות. במקומות האלה כאמור נשארו באותה תקופה עולים שלא היו נכונים ללכת לפריפריה. ראשי המערכת חששו שעל העולים החדשים תשפיע אווירת 'הניוון' במחנות, ואלה, על אף התחייבויותיהם, ימאנו ללכת למושבים ולעיירות פיתוח. 'באותו הרגע, שאיש נכנס לשער העלייה ומתחיל לקבל אוכל מהיד הציבורית, הוא קובע מה שעליו לעשות בארץ ולא אנחנו, הוא קובע שלמקום זה הוא רוצה ללכת ולמקום שני אינו רוצה ללכת' אמר יוספטל.¹⁰⁹

יוספטל דבק בדעתו גם במחיר האטת העלייה. 'הקמת מחנה מעבר לעולים בארץ פירושו שאנחנו נאבד כל שליטה על העולים. הם לא ילכו לאן שאנחנו רוצים. זה הדבר האחרון שאנחנו צריכים לעשות, כי פירושו עולים לתל אביב ולחיפה ולא ללכיש ולגליל'.¹¹⁰ חשוב לציין כי למרות הפנייתם של העולים למקומות שיועדו להם, בלי בחירה ובלי שליטה, לא היתה כפייה אקטיבית משום שלמעט מקרה אחד, שהתעוררה בו התנגדות אקטיבית להליכה למושב,¹¹¹ התנגדות העולים היתה פסיבית.

היעד הבא אחרי הנמל היה גם הוא נקודת תורפה בתהליך – שלב ההגעה הראשונית למושב או לעיירה. במקרים רבים, כאשר הגיעו העולים ליעד, הם מיאנו לרדת מהרכב שהוביל אותם. כך היה בניסיון הראשון ליישם את המדיניות החדשה. ב־13 באוגוסט 1954 נשלחו 56 משפחות עולים למושב רוויה בעמק בית שאן, לאחר שנתנו לכך את הסכמתן עוד באנייה. כאשר הגיעו העולים למקום וראו את העוובה הרבה הם מיאנו לרדת מהמשאיות. לדברי אנשי מחלקת הקליטה, הדבר נבע מהסתה של שני ראשי משפחות, יורדים-חוזרים. אלה הכירו את אפשרויות הקליטה שהיו בשנים הקודמות והבינו שהתנאים ברוויה קשים ביותר. מלוויהם, נציגי מחלקת הקליטה, לא ויתרו בקלות. הם שידלו את העולים לרדת מהמשאיות ולהישאר במקום, ולבסוף נעתרו לכך מרבית המשפחות. 18 משפחות הוסיפו לסרב והוחזרו לשער עלייה.¹¹²

108. הנהלת הסוכנות 6.6.1955, אצ"מ S100/98. אליעזר ברוצקוס, מבכירי אגף התכנון כתב שפיוור האוכלוסייה בשנים 1954-1956 הושג 'נגד רצונם החופשי של נושאי האיכלוס' (א' ברוצקוס, 'תמורות ברשת המרכזים העירוניים בארץ', הנדסה ואדריכלות, עיתון אגודת האינג'ינירים והארכיטקטים, 3 (1964), עמ' 43. מצוטט בתוך: אפרת, 'התוכנית', עמ' 207).

109. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 13.7.1954, אצ"מ S100/94.

110. המוסד לתיאום, 18.8.1955, ג"מ, משרד ראש הממשלה 534/5388.

111. ראו על 'מרד' עולי דמנאת להלן.

112. 11 שנות קליטה, עמ' 101.

ייתכן בהחלט כי העולים שאכן הסכימו לרדת ברוויה התחרטו על כך בהודמנות הראשונה. הם נתקלו בחום כבד ובעזובה רבה. הבתים לא היו מחוברים לחשמל, והמים שזרמו בצינורות, החשופים לשמש הקיץ בעמק בית שאן, כמעט הגיעו לרתיחה. כמות המזון לא הספיקה, והיה מחסור בלחם. גם הדירות היו קטנות ביותר. משפחות בנות שש או שבע נפשות נאלצו להסתפק ב־18 מ"ר. לעולים, שהגיעו ביום שישי, לא היה ציוד בסיסי לבישול אוכל לשבת שהלכה והתקרבה.¹¹³ עם זאת, בסופו של דבר נשארו העולים ברוויה, ומבחינת מחלקת הקליטה, למרות התקלות הראשונות, היה מדובר בסיפור הצלחה. הלקחים נלמדו והושם דגש רב יותר בנתינת ציוד ראשוני לעולים.¹¹⁴

סירובם של העולים לרדת בנקודות ההתיישבות ובעיירות לא היה חריג.¹¹⁵ מוסדות הקליטה התמודדו עם התופעה בדרכים מגוונות. במקרים מסוימים הגיעו כלי הרכב למקום היישוב בשעות החשכה. במקרים אחרים הגיעו ביום שישי לפני כניסת השבת. העולים היו מסורתיים בדרך כלל ולא רצו לחלל את השבת, ולכן הסכימו לרדת מכלי הרכב.¹¹⁶ במקרים מסוימים נשארו כלי הרכב (בדרך כלל משאיות שהנסיעה בהן היתה לא נוחה כלל) במקום עד שהסכימו העולים לרדת. הצמא, הרעב והצורך לחלץ עצמות, הכניעו את העולים.¹¹⁷ לעתים הורדו העולים בכוח. כך נעשה לראשוני המתישבים במושב עוצם שבחבל לכיש. העולים סירבו לרדת מהמשאית ואז הורם הארגז של המשאית והם החליקו החוצה.¹¹⁸

עמדתם של העולים כמעט אינה מתועדת במסמכים בני הזמן. אפשר לשמוע הדים להרגשתם מדברי העוסקים בקליטה. הרגשות אלה באו לידי ביטוי רק שנים רבות אחר כך, בעיקר בסיפורים בעל פה. זיכרונות אלה של העולים, למרות חוסר דיוק היסטורי, מעידים כיצד נצרבה בתודעת רבים מהם חוויית בואם למקום; את החוויה הזאת הם נשאו עמם שנים רבות אחר כך. עולים רבים ייחסו משקל רב לחוסר האונים, והרגשה זו זכתה למקום מרכזי בתודעתם במשך עשרות שנים.¹¹⁹

עולים רבים מספרים גם על הרגשתם שרשויות הקליטה הונו אותם כאשר נשלחו לפריפריה. רבים מהעולים שנשלחו לירוחם למשל ביקשו מפקידי הסוכנות להגיע למקום אחר, ואולם ניתן להם מידע שגוי. כך למשל מספרת אסתר אזולאי, שעלתה ממרוקו ב־1956:

113. לוטן, מדיניות, עמ' 85.

114. דוח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל, אפריל 1954-מאי 1955, אצ"מ M9, עמ' 61.

115. 11 שנות קליטה, עמ' 96. המשימה של שידול העולים לרדת מכלי הרכב מוגדרת שם כאחד התפקידים של מנהל הכפר. התופעה מוזכרת גם בתיאור הגעתם של עולים לעיירות פיתוח (שם, עמ' 108).

116. לוטן, מדיניות, עמ' 134 הערה 112.

117. עדותו של צ'רלי ביטון, מראשוני דימונה, מתוך אתר האינטרנט 'ראשוני ערי הפיתוח בנגב' <http://www.edu-negev.gov.il/first>.

118. עדותו של לובה אליאב, ריאיון ב־10/6/2002, שדה בוקר. אליאב גם אמר את הדברים בפומבי, למשל בסרט התעודה 'להיות עם' - חלק ג', שהוקרן בטלוויזיה הישראלית ב־1982. אליאב ציין שהאירוע בעוצם לא היה ייחודי.

119. א"ש ניומן, 'המסע הלילי: מפגשים בין עולים למקומם החדש', בתוך: עופר, בין עולים לותיקים, ירושלים 1996, עמ' 287-295.

הסוכנות היהודית פעלה באוניה ומשם שלחו כל משפחה לפי שיקולם. גיסי לקריית שמונה, בן הדוד לקריית גת ואנו לירוחם. בעלי אמר שזה בנגב ורחוק מכל מקום [...] אבל איש הסוכנות התעקש ואמר שזה מאד קרוב, שהילדים נוסעים באופנים לבאר שבע.¹²⁰

פיבי עמר סיפרה שכשנשאל בעלה מהן העדפותיו ביקש לגור בהרצליה, ליד בני משפחתו. 'אמרו לו עוד שעה יגיע. לא שיקרו כי מחיפה להרצליה זה אולי שעה. אבל למה ירוחם? זה שקר. למה לא אומרים את האמת? אני מרגישה שסידרו אותנו'. זוהרה אוחנה מספרת: 'באו מהסוכנות ושאלו אותנו [...] לאן אנחנו רוצים לנסוע. רצינו לנסוע לבאר שבע. לאחר מכן הגיעה המשאית ולקחה אותנו לירוחם בלילה, למרות שרצינו להגיע לבאר שבע. כשהגענו לירוחם היה חושך ושממה'.¹²¹

לחוסר האונים של העולים נלוותה תחושת ניכור. בן-גוריון, ששימש באותם ימים שר ביטחון, התרשם שהקשר של העולים לפרויקט ההליכה לספר רופף:

אלה הנשלחים להתיישבות, ביחוד היום כאשר הם נשלחים להתיישבות ישר מן האוניה, אין לו אותה הרגשה שיש לבחור בן עשירים, בן אמידים מתל אביב או ממקום אחר ההולך להתיישבות. לבחור זה יש הרגשה שונה, יש לו חינוך ציוני. אבל היהודי שבא ממרוקו ושולחים אותו לכפר נדח – יש לו הרגשה ששלחו אותו.¹²²

לאחר שהגיעו העולים למושבים או לעיירות החלו רבים מהם להבין את המצוקה שנקלעו אליה ואת השוליות של מקום מגוריהם החדש במדינה. יוספטל ציין שרבים מהעולים במושבים או בעיירות אינם מעוניינים להוסיף להתגורר במקומות שנשלחו אליהם; 'מחר נברח' אמרו לו.¹²³ ואולם למעשה, האפשרות של עזיבת המקום לא היתה ממשית. תלותם של העולים בקבלת דיור מהמדינה ומהסוכנות והקשיחות שנהגו בה עם חלוקת דיור ציבורי במרכז הארץ הביאו בשנים הראשונות לנטישה מעטה בלבד של העולים את המושבים ואת עיירות הפיתוח.¹²⁴

מנגנון הקליטה במבצע 'מהאנייה לכפר' הצליח להביא לכך שהעולים הגיעו לפריפריה אף שרובם לא בחרו בזאת ולא היו שותפים לאידאולוגיה של יישוב הספר. התלות של העולים בממסד, המהירות והיעילות בהבאת העולים למקומות מגוריהם והיעדר אלטרנטיבות גררו פסיביות רבה של העולים.

120. ש"ד תקוע, ח' פרץ ומ' אלכסנברג (עורכות), עת לכתוב, באר שבע, מאי 2002, עמ' 18. חוברת זו מרכזת את התוצרים של קבוצת נשים מבוגרות מירוחם שהשתתפו בסדנה של כתיבה יוצרת. אחד הנושאים שכתבו עליהם היה העלייה לארץ וההגעה לירוחם.

121. שם, עמ' 16.

122. בן-גוריון בישיבת ממשלה לג/שטו, 6.3.1955, עמ' 24, ממשלה חמישית כרך יט.

123. הנהלת הסוכנות, 18.1.1955.

124. ראו למשל דברי יהודה ברגינסקי (לעיל טקסט להערה 63).

חלוצים בעל כורחם – 'מרד' עולי דמנא

המקרה היחיד של התנגדות אקטיבית של העולים¹²⁵ להפנייתם לפריפריה התרחש בקיץ 1955, עם הגעתם של עולים מהעיירה דמנא שבשיפולי הרי האטלס. קבוצה של עולים מאותה עיירה, שהגיעה ארצה במאי 1955, נשלחה עקב מחלוקת בין תנועת המושבים של מפא"י לאיגוד המושבים של הפועל המזרחי, למחנה המעבר שער העלייה.¹²⁶ הייתה זו חריגה ממדיניות 'מהאנייה לכפר'. מה שקרה לאחר הפנייתם של עולי דמנא לשער עלייה היה חיזוק לטענת אנשי הקליטה בדבר יתרונותיה של הקליטה הישירה. העולים שנשארו בשער העלייה שמעו מקרובי משפחתם על התנאים ועל משמעות ההליכה לחבל לכיש. עקב כך הם הודיעו שאם לא ייתנו להם לגור ליד אחת הערים הגדולות הם מעדיפים לחזור למרוקו.¹²⁷ שבוע וחצי מאוחר יותר הגיעה עוד קבוצה של עולים מאותה עיירה. לבני הקבוצה נודע שחלקה האחר של קהילתם נמצא במחנה שער העלייה, לא רחוק מהנמל שהגיעו אליו. ייתכן שנודע להם גם על התנאים במחנות ההכשרה למושבי עולים בחבל לכיש. עוד בהיותם על האנייה שהובילה אותם לארץ הם דרשו להשתבץ במושבים באזור המרכז. עם הגיעם ארצה מחו אנשי הקבוצה לפני נציגי מחלקת הקליטה שקיבלו את פניהם על שהמידע שקיבלו במרוקו אינו נכון והודיעו שאין הם מוכנים ללכת לחבל לכיש מכיוון שיש נחשים ואין מים.¹²⁸ העולים הבינו שתנועות פוליטיות רבות חפצו ביקרם, והם באו לכלל מסקנה שביכולתם להתמקח על תנאי קליטתם. עם זאת, חוסר הנכונות ללכת לחבל לכיש חרג מיחסי הכוחות שבין עולים לוותיקים ולא זכה לגיבוי של אף תנועה פוליטית. העולים הגיעו לנמל חיפה ביום חמישי, אך לא נשלחו לשער העלייה. למחרת, יום שישי, הוזעקו לנמל אישים רבים, ובכללם גיורא יוספטל, והוא טיפל אישית בפנינו. ההמתנה התארכה, והיה חשש שהעולים יישארו בנמל עד כניסת השבת. ניסיונות השכנוע הסתייעו ברב דוד מלול, איש דמנא שהתגורר בצפת, אך לא צלחו. מאחר שהתקרבה השבת הוחלט להפעיל את כוחות המשטרה מתוך התבססות על סעיף בחוק האומר שאם הורים משאירים ילדים תחת כיפת השמים, המשטרה יכולה לקחת את הילדים בכוח כדי לתת להם קורת גג. תחילה הועברו המזוודות והחבילות למשאיות. אחר כך התחילו ללחוץ על העולים לעלות לכלי הרכב. אנשי המשטרה לא רצו להפעיל כוח רב, אלא רק 'לסייע בדחיפה קלה'.¹²⁹

125. על ההתנגדות הפסיבית ראו: קמפ, 'נדידה'.

126. ציגל ליוספטל, 25.5.1955, S42/228; רבל לנוימן, מנהל מחלקת העלייה במרסיי, 17.5.1955, שם; הצופה, 24.5.1955, הארץ, 24.5.1955. על המתחות בין הזרמים ראו גם: 'ארנון', 'מדיניות העלייה והקליטה בשנים 1954-1956: יישומה ותוצאותיה', בתוך: ד' כהן (עורכת), קיבוץ גליות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 338.

127. הארץ, 31.5.1955. בסופו של דבר פונו עולים אלו למושב הוורעים בגליל; על השפעת פרשה זו על דימויים של יהודי צפון אפריקה ראו: 'זור', 'העפלה ובניין החברה הלאומית: השפעת העלייה החשאית ממרוקו על הויקה בין ישראל ליהודי מרוקו', הצינונית, טו (1990), עמ' 156.

128. יוספטל בהנהלת הסוכנות, 6.6.1955.

ואולם ככל הנראה נבהלו מהם העולים ולא התנגדו באופן פעיל. יוספטל ציין ש'משפחה אחת צעקה מאד כל היתר השמיעו קול במידה שמקובלת אצל המרוקאים'. בסופו של דבר הגיעו העולים ליעדם במחנה משואה בלכיש. הליך הכפייה הצליח. למחרת השבת קמו העולים ופנו לעבודה כמו שאר תושבי המחנה 'כאילו שום דבר לא קרה'.¹³⁰

הדימוי שנוצר למדיניות הקליטה הטריד מאוד את חברי הנהלת הסוכנות. 'בעיתונות מופיע כאילו הכרחנו אנשים ללכת להתיישבות', אמר יוספטל לחבריו.¹³¹ ואכן, בעל המשמר של מפ"ם היתה הכותרת 'שיירה מעולי דימנת נשלחה למשואה שבנגב בעזרת המשטרה'. בלמרחב, עיתונה של מפלגת אחדות העבודה, נכתב ש'עולי דימנת הועברו בכוח לנגב'. בהבקר של הציונים הכללים היתה הכותרת 'עולים מצפון אפריקה הועברו בעזרת המשטרה, מן האוניה למשואה'. זמנים, המזוהה עם המפלגה הפרוגרסיבית, כתב ש'המשטרה העבירה עולים ללכיש נגד רצונם'.¹³² שאלת הכפייה הביאה גם שני חברי כנסת, משה סנה ממק"י וחנן רובין ממפ"ם, להגיש שאילתות בעניין לשר המשטרה.¹³³

עוד הטריד את חברי הנהלת הסוכנות החשש שסירובם של העולים להתפנות עתיד להיות מעתה ואילך דפוס קבוע. במיוחד הובע החשש שהתנגדות העולים ללכת למקומות פריפריאליים תיוודע בצפון אפריקה, והם יאלצו להתמודד עם התנגדות העולים בכל פעם מחדש. חשש זה לא היה מופרך. עולים שפגש עיתונאי ישראלי במרסיי, תחנת המעבר של עולי מרוקו, הבהירו שרצונם להגיע לשער העלייה.¹³⁴

ברל לוקר, יושב ראש הנהלת הסוכנות, ציין ש'סכנה זו באה רק בגלל הריב בין הפועל המזרחי למפא"י' וחשש שאם יוסיפו הדברים להתנהל כך, 'העולים יביטו עלינו כעל פראי אדם, ולא ישמעו לקולנו, הם יצפצפו על כולם'.¹³⁵ יוספטל הבהיר שכך תפעל מחלקת הקליטה גם להבא, אם כי הוא חשש שהמשטרה, שהותקפה קשות על פעילותה, תהסס לשתף פעולה. אמנם רבים מחברי הנהלת הסוכנות גיבו את יוספטל, אך הם חשבו שתהיה זו שגיאה להמשיך במדיניות של כפייה אקטיבית שיטתית מאחר שהדבר יציג את ההתיישבות כעונש. מאיר גרוסמן מהתנועה הרוויזיוניסטית אמר שאסור לסוכנות לכפות על העולים

129. שם.

130. שם.

131. הנהלת הסוכנות, 6.6.1955.

132. הפרשה התרחשה ביום ו', 3.6.1955. כותרות העיתונים הן כולן מיום א', 5.6.1955. הן מרוכזות באצ"מ S42/235.

133. דברי הכנסת, 27.6.1955, כרך 18, עמ' 2083-2084. בכור שטרית, שר המשטרה, התחמק בטענה שהמשטרה רק פינתה אנשים שלא היו מוכנים לעזוב את שטח הנמל. הוא הכחיש שהשוטרים העלו את העולים על המשאיות אף שבפועל זה אכן קרה.

134. ר' בשן, "מרד" העולים בחיפה - הוכן במארוקו, מעריב, 17.6.1955. לכותרת המאמר, בדבר הכנת 'מרד' במרוקו, אין תימוכין בגוף הכתבה. הכוונה היא שה'מרד' נוצר עקב מתיחות רבה הרוחשת מתחת לפני השטח בין מפא"י ובין הפועל המזרחי.

135. הנהלת הסוכנות, 6.6.1955.

ללכת להתיישבות. מי שיסדר בכוחות עצמו יוכל לבחור היכן לגור. ואולם עולה שלא ילך למקום שישלחו אותו אליו המדינה והסוכנות, לא יקבל דוור, תעסוקה וסעד מהמדינה. 'ימותו ברעב או שילכו להתיישבות'.¹³⁶ בסופו של דבר שקעה הפרשה. העולים שהגיעו לאחר פרשת דמנאת לא התגדרו לפינים, ומחלקת הקליטה לא נאלצה להשתמש שוב בכוח משטרה.

על מידת החשיבות שייחסה מחלקת הקליטה לפיניו עולי דמנאת מהנמל אפשר ללמוד ממכתב תודה ששלח קלמן לוי, מנהל מחוז צפון של מחלקת הקליטה, למפקד תחנת משטרת הנמל:

עזרתכם הנאמנה והטובה שהושטתם לעולי צפון אפריקה שהגיעו ארצה באניה 'גולדן אילס' ב'3.6.1955 והופנו בעזרתכם למקום קליטתם בחבל לכיש בנגב [...] בעזרתכם לא נתנו למפירי סדר להכשיל מפעל חלוצי יקר [...] המפעל מהאוויה לכפר מאפשר היום להקים ולאכלס את רחבי הנגב ועירות קטנות ונחוצות בגבולות המדינה.¹³⁷

עיירות הפיתוח – נחיתות כפולה

השם שניתן למדיניות הקליטה, 'מהאנייה לכפר', דיבר בעיקר על התיישבות חקלאית בפריפריה, ואולם את היישובים העירוניים הקטנים שהוקמו שם צריך לראות כחלק מאותו פרויקט. מתחילתה של מדיניות זו נקבע ש-60% מהעולים שישלחו לפריפריה ילכו ליישובים עירוניים ו-40% למושבים.¹³⁸ מבחינת פיזור האוכלוסייה, תרומתם של היישובים העירוניים לאכלוס הפריפריה היתה גדולה הרבה יותר מתרומת היישובים הכפריים, ובסופו של דבר הם הגדילו עד מאוד את מספר התושבים בספר.¹³⁹

מלכתחילה לא קראו למרכזים אלה בשם 'עיירות פיתוח', אלא השתמשו במונח 'אזור פיתוח'.¹⁴⁰ ייתכן שאפשר לתלות את הדבר ברתיעה מהקונוטציה ה'גלותית' של המילה 'עיירה'.¹⁴¹ הכוונה היתה למקומות יישוב לא חקלאיים באזורים הפריפריאליים שהמדינה שאפה לפתח.

המרכזים העירוניים נועדו לשרת את ההתיישבות החקלאית על פי התכנון הארצי שהתגבש

136. שם.

137. לוי לביטר, מפקד משטרת הנמל, 6.6.1955, אצ"מ S42/253.

138. יוספטל בהנהלת הסוכנות, 13.7.1954, אצ"מ S100/94.

139. א' שחר, 'הערים החדשות והשפעתן על תפרוסת האוכלוסייה בישראל', בתוך: א' שחר ואחרים (עורכים), ערים בישראל, ירושלים, 1973, עמ' 72.

140. עוד על הפער בין המונחים ראו: Cohen, 'Development Towns', p. 587.

141. ראו למשל: ברוצקוס, 'תכנון כלכלי', עמ' 11.

עוד ב־1951. תכנית זו התבססה על דגם הייררכי של מרכזים כפריים ועיירות קטנות ובינוניות שיתווכו בין היישובים החקלאיים לערים הגדולות.¹⁴² המתכננים התבססו על הדגם האירופי; באירופה היתה העיר מקום המנהל, החינוך וההשכלה. העיר סיפקה לבני הכפרים שסביבה שירותי מלאכה ומסחר וכן שירותי תרבות ובידור. העיר גם סיפקה תעסוקה לתושבי הסביבה הכפרית בעונות חקלאיות מתות. קרבת העיר הקטנה לכפר גם הוזילה ויעלה את השירות לכלל האוכלוסייה. הכפר נחשב לנחשל ומפגר, והעיר, בעלת היוקרה, היתה מקום הקדמה והחדשנות.

בארץ התהפכו היחסים בין העיר לכפר. האידאולוגיה הציונית שהעלתה את החקלאות על נס והסתייגה מהעיר הביאה לכפר העברי ולהתיישבות העובדת יוקרה רבה, ואילו העיר נתפסה כמשהו לא רצוי. תושבי היישובים החקלאיים (קיבוצים ומושבים ותיקים) היו אוכלוסייה איכותית, משכילה, בעלת מוטיבציה גבוהה והזדהות רבה עם אורח החיים שבחרו. המתישבים בקיבוצים ובמושבים הוותיקים היו חלק מהאליטה החברתית ומתוכם צמחו מנהיגים פוליטיים רבים. לפני קום המדינה, כאשר הוקמו יישובים חקלאיים בפריפריה (בנגב ובעיקר בגליל) ולא היו ערים אזוריות שכלו לספק שירותים, נמצאו לכך תחליפים. חלק ניכר מהשירותים השונים סופקו בתוך היישוב עצמו או בשיתוף פעולה בין כמה יישובים (למשל בתי ספר אזוריים), שירותים אחרים סיפקו התנועות המיישבות הארציות. היישובים החקלאיים סיפקו לעצמם חינוך ותרבות והיה להם סטטוס גבוה ביותר בחברה הישראלית. מבחינת מעמדה ותפקודה של ההתיישבות העובדת, הקמת המדינה לא יצרה שינוי מהותי. היוקרה של תושבי הקיבוצים והמושבים הוותיקים נותרה גבוהה. השירותים שהם סיפקו לעצמם, אם באופן פנימי, באופן גושי (כמה יישובים דומים באזור אחד) או על ידי התנועות המיישבות, היו ברמה גבוהה לא פחות מהשירותים שסיפקו הערים הוותיקות. באותם אזורים הוקמו עיירות קטנות; אלה נועדו כביכול לספק שירותים לסביבתן הכפרית, אך עד מהרה התגלו השירותים האלה כמיותרים. אמנם הדגם ההיררכי והצורך במרכז עירוני שישרת סביבה כפרית נראה טוב על לוח השרטוט של המתכננים, חניכי האוניברסיטאות באירופה, אך לא התאים לתנאי הארץ.¹⁴³

כך, מיד עם הקמתן, לא נועדו עיירות הפיתוח לשמש מרכזים לסביבתם. יש להניח שהמטרה הראשונה בהקמת העיירות היתה ליצור מסה קריטית לפיזור האוכלוסייה, מסה שהיה קשה להשיגה בעזרת יישובים חקלאיים בלבד.¹⁴⁴ רק בעזרת יישובים עירוניים בני כמה אלפי אנשים אפשר היה להביא לכך שבמחוז דרום למשל יהיו בראשית שנות השישים יותר מ־100 אלף יהודים. התפקיד שהיתה אמורה העיירה למלא במרחב, כגון מתן שירות

142. ראו: א' אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, תל אביב 1987 [להלן: אפרת, עיירות הפיתוח], עמ' 15; סקר תכנון פיזי יוזם, עמ' 47 ואילך.

143. א' כהן, 'תכנון של עיירות הפיתוח', מולד, כב (1965) [להלן: כהן, 'תכנון של עיירות הפיתוח'], עמ' 518; ליפשיץ, 'ערי פיתוח', עמ' 114.

144. שרון, תכנון, עמ' 5.

לסביבה הכפרית (על פי הדגם ההיררכי), היה משני.¹⁴⁵ בעצם, בשלב הראשון של קיומן של עיירות הפיתוח היתה הסביבה החקלאית הוותיקה ספקית השירותים והתעסוקה לתושבי העיירות. אליעזר ברוצקוס, מבכירי אגף התכנון, הסביר שהמחסור בידיים עובדות במגזר החקלאי הצדיק את 'הניסיון הנועז לבצע פיזור אוכלוסים ללא ליווי מקביל מידי במפעלי תעשייה'.¹⁴⁶ כך התהפכו היוצרות והכפר היה למקום של תרבות, חינוך ותעסוקה. עיירת המחוז הוסיפה לשמש בידי המדינה אמצעי לפיזור האוכלוסייה, והיא שירתה את המרחב הכפרי בעיקר בעזרת מתן כוח אדם.¹⁴⁷ יצחק עילם, מנכ"ל משרד העבודה, סיפר לחברי המוסד לתיאום (שרי ממשלה וחברי הנהלת הסוכנות) שבאזורי הפיתוח שיהודי צפון אפריקה הופנו אליהם אין פיתוח כלכלי. רק ככוח אדם בחקלאות ובפיתוח תשתיות נמצאה תעסוקה לעולים: 'הם [עולי צפון אפריקה] משמשים קונטינגנט [מאגר] של כוח אדם לספק לחקלאות באותם האזורים כבישים קוי מים וכדומה'.¹⁴⁸ ישראל בריהודה, שר הפנים, ציין גם הוא שעיקר פרנסתם של תושבי העיירות היתה כפועלים שכירים בחקלאות השכנה, אך הוסיף שמשמעות הדבר היא שהם היו מחוסרי עבודה בין שלושה לחמישה חודשים בשנה.¹⁴⁹ דוח על העיירה בית שאן הגיע למסכנות דומות בדבר תפקידה הכלכלי: 'העתיד של בית שאן נראה לנו ראשית כל בתור ריכוז הפרולטריון החקלאי המועסק בתור שכיר בחקלאות ובתעשייה החקלאית של האזור'.¹⁵⁰ בחלק ניכר מהעיירות, בעיקר אלה שליד קיבוצים ותיקים, נוצרו יחסים א-סימטריים של תלות. העיירות סיפקו לקיבוצים עובדים שכירים לחקלאות או למפעלים האזוריים שהיו בבעלות הקיבוצים.¹⁵¹ הקיבוצים סיפקו לעיירות אנשי מנהל, רווחה והוראה – מקצועות

145. הדברים לא נאמרו במפורש ואולם הם בולטים בנימוקיהם של מתכננים וקובעי מדיניות. הנימוק של פיזור אוכלוסייה מופיע ראשון. לאחר מכן, כאשר בעצם לא היה ברור מה התפקיד שהמרכזים העירוניים אמורים למלא בפריפריה, עלה הנימוק של מתן שירותים לסביבה הכפרית – קרי הדגם ההיררכי (שרון, תכנון, עמ' 5 ועמ' 8; ברוצקוס, 'תכנון כלכלי', עמ' 12; סקר תכנון פיזי יוזם, עמ' 43 ואילך).

146. ברוצקוס, 'תכנון כלכלי', עמ' 20. אם אכן, כמו בדגם ההיררכי, היה לעיירות תפקיד אזורי, לא היה צורך 'להמציא' מקורות תעסוקה לתושבי העיירות (בתחילה חקלאות ולאחר מכן תעשייה). חיפוש מקורות תעסוקה נבע מכך שכאמור, הקמת העיירות נועדה בראש ובראשונה להביא לפיזור האוכלוסייה.

147. כהן, 'תכנון של עיירות הפיתוח', עמ' 519.

148. המוסד לתיאום, 10.12.1956, אצ"מ S100/513. עילם הסביר שבקרוב מאוד ייגמרו עבודות התשתית, וליושבי העיירות לא תהיה תעסוקה. עקב כך הוא הביע שביעות רצון שלא מפנים את העולים החדשים ממזרח אירופה לעיירות פיתוח. לעומת זאת, את העולים שהוסיפו להגיע מצפון אפריקה המליץ עילם להפנות לצפון (עד אז הופנו מרבית העולים לדרום) מכיוון ששם יש עבודה בסיקול קרקע ובבניית טרסות.

149. המוסד לתיאום, 10.12.1956, אצ"מ S100/513.

150. דוח של אגף התכנון הארצי על בית שאן, בלי תאריך, אך כנראה מ-1955, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג/5513 3012. על מצבה של בית שאן באותה תקופה ראו גם: טרואן, 'הרעיון', עמ' 271-274. מתואר שם גם מצב דומה למדי בקריית שמונה ובקריית מלאכי.

151. אפרת, עיירות הפיתוח, עמ' 155.

עתירי סטטוס.¹⁵² כך, בניגוד למצב הקלטי ביחסים שבין העיר לכפר, כאשר העיר היא הגלעין החברתי והאזורים החקלאיים הם השוליים הנחשלים, עיירות הפיתוח היו לשוליים החברתיים והכלכליים של האזור שישבו בו.¹⁵³

בשל האוריינטציה החקלאית של החברה הישראלית ושל האידאולוגיה הציונית היתה לעולים החדשים מצפון אפריקה שגרו בעיירות הפיתוח יוקרה נמוכה בשני ממדים: עצם היותם יהודים מארץ לא אירופית;¹⁵⁴ ומגוריהם ביישוב עירוני. במיון העולים ובהפנייתם ליישובים חקלאיים או עירוניים היתה עדיפות לחקלאות ולמושבים. חלק ניכר מתושבי המושבים היו אנשים שבתרו שליחי התנועות המיישבות. אלה בחרו אנשים וארגוני גרעינים. העולים שהופנו לעיירות פיתוח היו בעצם השארית. לעיירות פיתוח נשלחו רק מי שלא התאימו לחיי מושב, כגון בני משפחות גדולות במיוחד או כאלה שהעומד בראשן היה בן יותר מ-45.¹⁵⁵ מקצת המועמדים למושבים הופנו לעיירות פיתוח עקב בדיקה רפואית שגילתה שכושר עבודתם לקוי.¹⁵⁶

גם מבחינת סדר ההתיישבות היו עיירות הפיתוח בעדיפות אחרונה. קודם יושבו הבתים הריקים במושבים קיימים, אחר כך הוקמו מושבים חדשים, ורק לבסוף יושבו העיירות. הצורך בשליחת העולים לעיירות נבע בין השאר מההצלחה ביישובם של העולים במושבים ומכך שהם מיעטו לנטוש אותם. שיעור האוכלוסייה החקלאית לפי התכנון, התמלא, ונוצר צורך לשלוח עולים ליישובים עירוניים. המעבר לקליטה עירונית נבע גם ממגבלות בתקציב הקליטה.¹⁵⁷ הקליטה בעיירות פיתוח חייבה מבנים בלבד, ובשלב מסוים אפילו מבנים ארעיים. כאמור, המדינה לא סיפקה שם תעסוקה מלבד עבודות תשתית שהוגדרו עבודות 'דחק' דלות שכר.¹⁵⁸ הקליטה במושבים היתה יקרה יותר משום שהיא חייבה לספק למתיישב ציוד חקלאי ומכסות מים להשקיה.

האוריינטציה החקלאית של המוסדות המיישבים בלטה גם בתכנון העיירות; אלה דמו במידה רבה ליישוב חקלאי.¹⁵⁹ הרתיעה מתכנון ערים הביאה לכך שתוכננו עיירות קטנות שיכלו לשמור על מאפיינים כפריים. הבתים היו חד-קומתיים, מרווחים ביניהם, ולידם

152. ראו: א' פוין, 'עדיות ויחסי עיירות פיתוח - קיבוץ: מקרה של פלורליזם ישראלי', שורשים, ח (1994), עמ' 34; ר' בהט, דפוסי חברה בישראל, תל אביב 1983, יחידה 4 (ארגון מרחבי ומבנה חברתי), עמ' 33.

153. ליפשיץ, 'ערי פיתוח', עמ' 108.

154. על הנחיתות שהתלוותה ליהודים לא אירופאים בתודעתם של בני הדור ראו: צור, 'אימת הקרנבל', עמ' 164-126.

155. מכאן - ידיעות צוות המיון במרוקו, מס' 4, 17.1.1955, אצ"מ, תיק 8459 מיכל S15/151.

156. רשימות צוות המיון במרוקו, נספח למכתב של יוספטל לשרגאי, אצ"מ, 6.2.1955, S6/6002.

157. שנתון הממשלה תשי"ז, עמ' 364.

158. 11 שנות קליטה, עמ' 117.

159. צ' אפרת, 'התוכנית', עמ' 209.

מגרשים למשקי עזר.¹⁶⁰ המשק החקלאי לכל משפחה בעיירה היה, על פי התכנון, מקור להשלמת הפרנסה, מתוך הנחה מוצדקת כאמור שעבודה כשכירים בחקלאות שמסביב ובמעט השירותים בעיירה לא יהיה בה די לכלכל משפחות גדולות.¹⁶¹

שלמה תמיר (ליפסקי), מעולי העלייה השלישית שנשלח לנהל את הסבת המעברה כפר ירוחם לעיירה, הפליג בשבחי הפיתוח החקלאי שעתיד להיות בעיירה. הוא סיפר שעתידים להגיע מים מצינור חדש ומאגם שיצר סכר, שאת בנייתו יזמה הממשלה כדי לספק עבודות דחק. בעזרתם יהיה אפשר 'לגדל ירקות, לנטוע עצי פרי, לגדל עופות וצאן, לזרוע מרעה לצאן וכולי'.¹⁶²

אבל השאיפה לפתח את עיירת הפיתוח ליישוב חצי כפרי לא עלתה בקנה אחד עם שאיפותיהם של העולים. מרביתם שאפו שהעיירה תהיה עירונית יותר ולא כפרית יותר.¹⁶³ השאיפה למנוע מערי הפיתוח סממנים של עיר נשענה גם על התפיסה האידאולוגית בדבר טרנספורמציה, שינוי דמות שראוי כי יחול בקרב העולים. כאמור, אחד הנימוקים להפנייתם של העולים מצפון אפריקה לעיירות פיתוח דווקא היה נטייתם של יהודי צפון אפריקה לעסוק ברוכלות ובמסחר זעיר והרצון להרחיקם ממקצועות אלו.¹⁶⁴

למרות העדפת ההתיישבות החקלאית, מספרם של הנקלטים בעיירות הפיתוח היה גדול יותר, ושיעור העזיבה שם היה נמוך יותר, בעיקר בגלל חוסר היכולת לעזוב.¹⁶⁵ לעיירות הפיתוח לא היתה שדולה באליטה הפוליטית והכלכלית כמו שהיה למושבים שהשתייכו לתנועות פוליטיות שונות וזכו לעידודן של מחלקת ההתיישבות בסוכנות ושל הקק"ל. האחריות לערי הפיתוח פוזרה בין משרדי ממשלה שונים.¹⁶⁶ כך למשל קריית גת, שהוקמה כחלק מההתיישבות בחבל לכיש, היתה באחריות מחלקת ההתיישבות של הסוכנות. עיירות אחרות זכו לחסות של משרד העבודה או של משרד הפיתוח. הרשויות נטו להזניח עיירות שלא להן אפוטרופוס.¹⁶⁷

160. אפרת, עיירות הפיתוח, עמ' 21; כהן, 'תכנון של עיירות הפיתוח', עמ' 518.

161. ברוצקוס, 'תכנון כלכלי', עמ' 19.

162. תמיר לקול, 26.7.1953, אצ"מ S75/6697. ראו על עוד ניסיון כזה בתוך: גלעדי וגולן, ישראל, עמ' 117.

163. כהן, 'תכנון של עיירות הפיתוח', עמ' 519.

164. ראו לעיל טקסט להערה 94.

165. ברוצקוס, 'תכנון כלכלי', עמ' 21.

166. גלעדי וגולן, ישראל, עמ' 116; Cohen, 'Development Towns', pp. 589-590.

167. כהן, 'תכנון של עיירות הפיתוח', עמ' 523-522.

ההשפעה ארוכת הטווח של פיזור האוכלוסייה

פיזור האוכלוסייה של שנות החמישים ייצב את הפער הבין-אזורי בישראל למשך שנים רבות; אזורים שיושבו בעיקר בעולים חדשים מצפון אפריקה נעשו אזורים בעלי רמת רווחה כלכלית נמוכה, והם הוסיפו להיות כאלה עוד שנים רבות. השיפור ברמת הרווחה הכלכלית שהתחוללה עם השנים בכל הארץ לא שינה את היחס שבין המרכז לפריפריה, והפערים הבין-אזוריים נותרו.¹⁶⁸

כאמור, תושבי עיירות הפיתוח הועסקו בתחילה כשכירים בחקלאות השכנה ומקצתם גם עבדו בבניית הבתים שנועדו לשכן את העולים שישבו עד אז בדיוור ארעי. מרבית התעסוקה היתה בעבודות 'דחק' שהיו בעיקרן הנהחת תשתית (סלילת כבישים, סיקול, ייעור, בניית טרסות והנחת צינורות). 'העבודות היוזמות' היו בעצם עבודות פיתוח בשכר נמוך. שלא כדימוי, רק מיעוטן היו עבודות מיותרות שיעודן היה לספק תעסוקה לעולים. בתקופה הנסקרת, 1954-1956, יצרה הממשלה מצב מלאכותי של תעסוקה בפריפריה ואבטלה במרכז כדי למנוע מהעולים החדשים לעזוב את עיירות הפיתוח ואת המושבים. עבודות יוזמות הוקצו לפריפריה בלבד, ויציאתם של דיירי המעברות לשוק העבודה יצרה אבטלה במרכז.¹⁶⁹ את האבטלה הזאת הגדיר גיורא יוספטל 'רצויה' עקב תרומתה לפיזור האוכלוסייה.¹⁷⁰ ואולם משלב מסוים, ככל שהתרבתה העלייה מצפון אפריקה - מקיץ 1955 - ורובה ככולה נשלחה לעיירות פיתוח, כן נוצר מחסור במקומות עבודה. העבודה השכירה בחקלאות לא הספיקה. ככל שהתפתחה התשתית באזורי הפריפריה, כן פחת הצורך להשקיע בעבודות היוזמות. המחסור בהון ובהתאמה של העולים הקשה על הבאת תעשייה, והיעדרה של תעשייה השאיר חלק ניכר מהעיירות ללא מקורות פרנסה. היעדרם של מקורות פרנסה גרם ליסודות המובילים בקרב העולים לעזוב את העיירות. מ'1957, עם התגברות העלייה ממזרח אירופה, סיפק המרכז תעסוקה, ואילו בפריפריה גדלה המצוקה. עם תום העשור הראשון למדינה היו עיירות הפיתוח לריכוזי אוכלוסייה חלשה ולמוקדי מצוקה ועוני. הן לא שימשו לסביבתם מרכזי כלכלה ותרבות, אלא היו כאמור ספקיות של כוח עבודה זול ליישובים החקלאיים הוותיקים.¹⁷¹ העלייה מצפון אפריקה, שהתחדשה בשנות השישים, עם 'מבצע יכין', נקלטה קליטה דומה לעליית 1954-1956. מרבית העולים הופנו לעיירות פיתוח.¹⁷² בראשית שנות השישים, כאשר חלק ניכר מהעיירות היו על סף משבר, החלה התפתחות של תעשייה. הממשלה עודדה משקיעים ישראלים או יהודים מחוץ-לארץ להשקיע בעיירות. ואולם עצם הדבר

168. ליפשיץ, 'העלייה', עמ' 159; הנ"ל, 'עלייה, הגירה פנימית והיווצרות פירים בין אזורים', בתוך: ע' גונן (עורך), גיאוגרפיה של קליטת עלייה, ירושלים 1990, עמ' 56.

169. ראו למשל: 'דו"ח הועדה לבדיקת הדרכים הכלכליות והחברתיות להגדלת היסוד היצרני בקרב המפרנסים ביישוב', 26.2.1954, ג"מ, משרד ראש הממשלה, ג/5513/3012.

170. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 18.1.1955, אצ"מ S100/97.

171. גלעדי וגולן, ישראל, עמ' 138.

172. Cohen, 'Development Towns', p. 588.

שהתעשייה לא הוקמה בד בבד עם ייסוד העיירות יצר קשיים. עולים שהיו בעלי מקצוע מיומנים לא נשלחו לעיירות מכיוון שבהתחלה לא היו שם מקומות תעסוקה מתאימים. בעלי מקצוע שנשלחו לעיירות עזבו אותן בסופו של דבר עקב היעדר תעסוקה. כאשר נוצרה האפשרות להקים מפעלים בעיירות התברר שאין במקום פועלים מתאימים.¹⁷³

הדבר הביא לכך שלעיירות הפיתוח הופנו בעיקר תעשיות ניטרליות, שלא היו תלויות בחומרי גלם סביבתיים, בקרבה לשוק ובכוח אדם מקצועי. מרבית התעשיות שהופנו לעיירות פיתוח היו תעשיות עתירות עבודה עם תדמית ירודה ועם שכר נמוך. מחצית מתמיכת הממשלה בתעשייה בעיירות פיתוח הופנתה לענף הטקסטיל ולענף המזון. במקרים רבים היו העיירות לעיירות מפעל, כלומר יותר משליש המועסקים בעיירה עבדו במפעל אחד.¹⁷⁴ הדבר יצר תלות רבה, ובמקרים של סגירת המפעל עלולה היתה העיירה כולה להיקלע למצוקת אבטלה. הדבר אפשר לבעלי המפעלים, שלא התגוררו בעיירות, לקבל סיוע והטבות מהממשלה, ובתוך כך להעניק שכר נמוך לעובדיהם. מטעמים של כדאיות כלכלית היו מקרים שקיבוצים העבירו מחלקות שונות ממפעל תעשייה בקיבוץ אל עיירות פיתוח.¹⁷⁵ ייסודן של תעשיות עתירות עבודה בשלהי שנות החמישים ובראשית שנות השישים התמקד בעיקר בעיירות פיתוח ובפריפריה. כאשר החלו להקים בארץ תעשיות טכנולוגיות, עם שכר גבוה ועם יוקרה, התמקד הפיתוח במרכז הארץ ופסח על עיירות הפיתוח.¹⁷⁶ טיב התעסוקה בעיירות הפיתוח הביא לכך שבעלי ההשכלה מקרב תושבי העיירות לא מצאו תעסוקה הולמת ועזבו מכיוון שהנהלות המפעלים של העיירות ישבו בדרך כלל באזור המרכז. על כן לא סיפקה תעשייה זו לעיירות הפיתוח אפילו שכבה צרה של עבודות עם סטטוס גבוה (מנהלים, מהנדסים, אנשי פיתוח ושיוק).

כך בעצם, סוג התעשייה בעיירות הפיתוח הביא לכך שאלה שנתרו להתגורר בעיירות היו בדרך כלל חסרי ההשכלה או הכישורים. עיירות הפיתוח היו מחסום בפני בעלי השכלה ממוצעת עם כישורים גבוהים להשיג עבודות בעלות הכנסה גבוהה. במרכז הארץ היו מקצת המועסקים בקטגוריות של 'צווארון לבן נמוך' או 'פועלים מקצועיים' בעלי שמונה שנות לימוד ומטה. לעומת זאת, בעלי השכלה דומה בעיירות הפיתוח לא יכלו למצוא עבודות בקטגוריות האלה, וכמעט כולם הועסקו כפועלים לא מקצועיים.¹⁷⁷ שקיעתן של תעשיות עתירות עבודה הביאה, משנות השבעים, לשיעורים גדולים ביותר של אבטלה בעיירות הפיתוח.¹⁷⁸

173. 11 שנות קליטה, עמ' 191.

174. אפרת, עיירות הפיתוח, עמ' 132; ש' סבירסקי ומ' שושן, עיירות הפיתוח – לקראת מחר שונה, חיפה 1985 [להלן: סבירסקי ושושן, עיירות הפיתוח], עמ' 13; Spilerman and Habib, 'Development Towns in Israel', p. 794

175. אפרת, עיירות הפיתוח, עמ' 134.

176. טרואן, 'הרעיון', עמ' 282; סבירסקי ושושן, עיירות הפיתוח, עמ' 11.

177. Spilerman and Habib, 'Development Towns in Israel', p. 804

178. טרואן, 'הרעיון', עמ' 282; סבירסקי ושושן, עיירות הפיתוח, עמ' 21; Y. Peled, 'Ethnic Exclusionism in the Periphery: The Case of Oriental Jews in Israel's Development Towns', *Ethnic and Racial Studies*, 13 July 1990, pp. 353-354

שינוי הערכים – הספר היה לפריפריה

עם היוודע סירובם של עולי דמנאת ללכת לחבל לכיש כתב עזריאל קרליבך, עורך מעריב, את הדברים הבאים:

ותיקים בארץ וזכרים כיצד היו אצלנו עולים על הקרקע: כיצד היו מתגלגלים שנים על גבי שנים בקיבוצי הכשרה בחו"ל, בקבוצות בארץ [...] מתדפקים על שער מוסדות, מחכים, מקווים, מייחלים, עד שנגאלה חלקת אדמה [...] כיצד היו יוצאים לקראת ד' אמות עזובות אלו כלקראת המשיח, בשמחה ובצהלה [...] והנה קוראים היום בבוקר בעיתונים: האדמה מוכנה מכבר באזור לכיש [...] מזמינים את עולי העיירה דמנאת [...] לבוא ולרשת את כל האוצר הטוב הזה מיד [...] ונאלצו – זו הפעם הראשונה בתולדות ההתיישבות העברית בארץ, – להשתמש בכוח המשטרה כדי להביאם לשם [...] ולעיני הותיקים חלף תוך כדי כך כל סרט שינוי הערכים שעבר עלינו מן הימים בהם משטרה בריטית ניתקה בכוח צעירי הפעל המזרחי שנאחזו בשיניהם בעשבי ביריה – ועד לימים שבהם משטרה עברית צריכה לאחוז צעירים של הפועל המזרחי בעורפיהם שיעלו ויתאחזו בקרקע המולדת [...]179

שינוי הערכים שהצר עליו קרליבך, השינוי שהתרחש בעשור הראשון של המדינה, מעמיד את ההליכה לפריפריה במסגרת מדיניות הקליטה 'מהאנייה לכפר' בהקשר היסטורי ואידאולוגי. האתוס הציוני ראה בספר, ובייחוד בהתיישבות החקלאית, תמצית ההגשמה – החלוציות. זה לא היה עונש. לספר נלוו יוקרה ודימוי גבוה. התגוררה בו אוכלוסייה איכותית. העיר נתפסה כשליטית, גלותית, חסרת הילה. הספר היה המרכז הסוציולוגי – קובע הנורמות והערכים. העיר היתה הפריפריה.

ואולם אתוס זה, שהיה לו חלק חשוב בעיצוב המרחב של היישוב היהודי בארץ ישראל המנדטורית ובמלחמת העצמאות, נעשה עם קום המדינה משהו סמלי שעיקרו רטוריקה. למרות הצלחתה של הציונות במשימותיה ולמרות יכולתו של הספר לקבוע גבולות ולהגן על המרכז, ירדה יוקרת הספר, אם כי לא ירדה חשיבותו. היחלשות הנטייה להירתם למשימות לאומיות והיחלשות הנטייה להגיע לספר הביאה לשם קבוצות בעלות יוקרה נמוכה. האוכלוסייה הזאת הגיעה לא מתוך בחירה ולא מתוך אמונה בחשיבות המגורים בספר, אלא בגלל תלותה במשאבים שסיפקו המדינה והסוכנות ובגלל מנגנון יעיל שריכז אותה שם.

גם יחסו של הממסד אל הפריפריה כאל ספר נחשק היה בעיקר מן השפה ולחוץ. מבחינת השקעת משאבים לא זכו יישובי הפריפריה ליחס מועדף.¹⁸⁰ עקב כך חזר הספר להיות פריפריה גם מבחינה סוציולוגית – מקום שרחוק מן המרכז וממוקדי ההשפעה וקבלת

179. ע' קרליבך, 'התיישבות בכוח המשטרה', מעריב, 5.6.1955.

180. ש' חסון, 'מספר לפריפריה', ארץ ישראל, כב (1992), עמ' 88-89.

ההחלטות. רצונן של קבוצות מסוימות בעלות יוקרה, כמו עולי מזרח אירופה, שלא להגיע לפריפריה התקבל בהבנה. הרטוריקה של ההתיישבות וחשיבות הספר היתה בדרך כלל מס שפתיים. לכאורה עלתה יוקרתם של עולי צפון אפריקה בשל שיעור המתיישבים הגבוה בקרבם,¹⁸¹ ואולם למעשה היו היישובים החדשים מנותקים ממוקדי ההשפעה והקשו על הניעות כלפי מעלה.¹⁸² הוותיקים היחידים שהתגוררו בעיירות הפיתוח עסקו בתפקידי ניהול וראו במקום לא יותר מתחנה זמנית, בלי רצון לקבוע מקום מגורים בעיירה או במושב העולים. מדיניות פיזור האוכלוסייה, שנועדה למנוע ריכוז תושבים באזור המרכז, הסתמכה על תלותם של עולים חדשים במשאבי המדינה והסוכנות. יהודי צפון אפריקה, שנראו מתאימים ליישוב הפריפריה, נשלחו לשם בלי אפשרות בחירה. מנגנון יעיל אפשר לקולטים להביא את העולים ביום עלייתם למקום מגורם הקבוע. התלות מנעה את עזיבתם.¹⁸³ משהושג היעד של פיזור האוכלוסייה ירדה רמת ההשקעה בפריפריה.

מגורים באזור פריפריאלי מקשים תמיד על התושבים; ההזדמנויות לתעסוקה ולחינוך פחותות. בתקופת היישוב, ובמידה מסוימת גם לאחר קום המדינה, פוצו יושבי הפריפריה ביוקרה הרבה שנלוותה להם, בשירותים טובים שקיבלו מהמרכז וביכולת להשפיע על סדר יום ולקבוע אותו. הפריפריה שיושבה בעולי צפון אפריקה בשנות החמישים לא זכתה בפיצויים כאלה. היא היתה חסרת יוקרה וחסרת השפעה. השוליות של יושבי עיירות הפיתוח היתה חברתית, גאוגרפית וכלכלית. הפנייתם של עולי צפון אפריקה לפריפריה קבעה את עתידם בתחומים רבים. הם זכו לחינוך טוב פחות ולתעסוקה דלת הכנסה ולא יציבה, וערך הדיור שבבעלותם היה נמוך יותר.

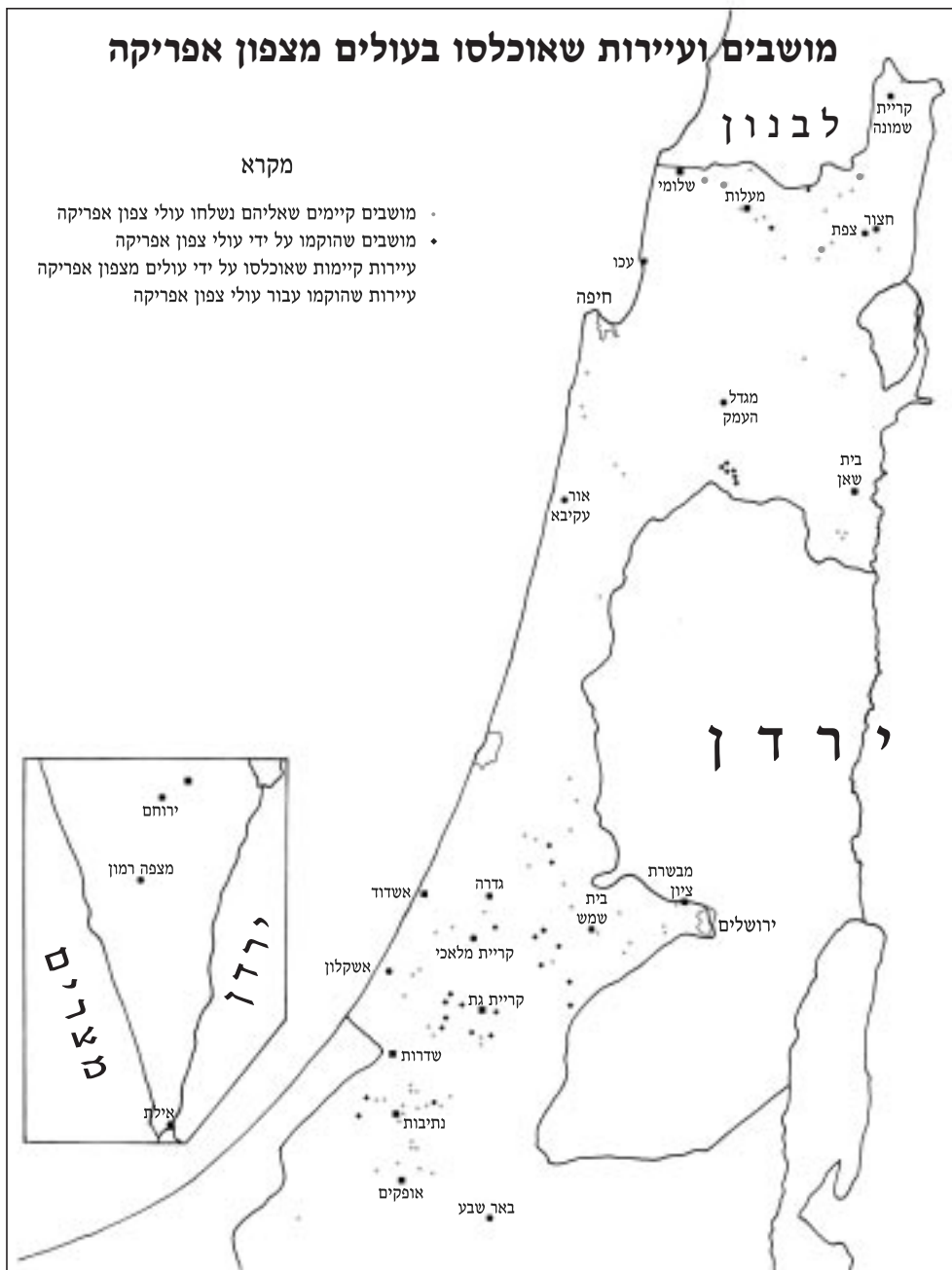
הגדיר זאת היטב הסופר אלי עמיר: 'העולים לא הבינו למה נשלחו ליישוב מקומות שוממים [...] ומדוע נוהגים בהם כחיילים במהפכה שהם לא חוללו ולא היו חלק ממנה, ובעיקר מדוע הם נתבעים לשלם את מחירה'.¹⁸⁴

181. ראו למשל: 11 שנות קליטה, עמ' 139.

182. ראו: א' כהן, 'פיזור אוכלוסייה ומיווג גלויות כמשימות מתנגשות', בתוך: ע' כהן (עורכת), מיווג גלויות, ירושלים, 1969, עמ' 155-156.

183. למרות התלות הרבה של העולים מצפון אפריקה שנשלחו לעיירות הפיתוח, אי-אפשר להתעלם מגורם הבחירה הן של אלה שנשארו בעיירות (ראו למשל: כהן, המרוקאים, עמ' 43) והן של הרבים שעזבו את העיירות במשך השנים. על אלה טרם נעשה מחקר.

184. א' עמיר, 'הסליחה והתודה', אלפיים, 16 (1998), עמ' 186.

רשימת היישובים

תלמי בילו	כפר שמאי	מושבים שהורחבו	עיירות קיימות
תפרח	כסלון	על ידי עולי צפון	שאוכלסו בעולי
תקומה	כרם בן זמרה	אפריקה	צפון אפריקה
	מבטחים	אבן ספיר	אילת
מושבים שהוקמו	מגדים	אחוזם	אור עקיבא
עבור עולי צפון	מתסיה	אילנייה	אשקלון
אפריקה	מטע	אליפלט	באר שבע
	מעונה	אמונים	בית שאן
אדירים	מצליח	אשכול	בית שמש
איתן	גיר משה	בית הגדי	גדרה
בית עזריאל	גיר עקיבא	בית נחמיה	חצור
ברק	ספסופה	בית נקופה	ירוחם
גדיש	עגור	בית שקמה	מגדל העמק
גפן	עולש	בקוע	מצפה רמון
דבורה	עזריקים	בר גיורא	עכו
דובב	עלמה	ברוש	צפת
זוהר	עמינדב	ברכיה	קריית מלאכי
זמרת	עמיקם	גבע כרמל	קריית שמונה
יד רמב"ם	פטיש	גבעת נילי	
כפר הרי"ף	פעמי תש"ז	גורן	עיירות שהוקמו
לוזית	פרוד	גילת	עבור עולי צפון
מלאה	צוריאל	גמזו	אפריקה
נוגה	צרופה	דישון	אופקים
נועם	רוויה	הודיה	אשדוד
נחושה	רחוב	הזורעים	דימונה
גיר יפה	רגן	זרועה	מבשרת ירושלים
עוצם	שדה צבי	חוסן	מעלות
פקיעין החדשה	שדה תרומות	חלץ	נתיבות
צפרירים	שובה	חצב	קריית גת
קלחים	שומרה	טירת יהודה	שדרות
שדה דוד	שזור	יושיביה	שלומי
שדה משה	שלווה	יערה	
שדות מיכה	שפר	יציץ	
שוקדה	שרשרת	ישרש	
שחר	תאשור	כפר אורייה	
תירוש	תדהר	כפר יובל	
	תלמים		